www.uyghurpen.org

كىرىش سۆز[1] :

ئۇزاق مەزگىللەرنى بېسىپ ئۆتكەن كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كومپيۇتېرنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ تېخنىكا ئىنقىلابىدىن ئۆز ئورنىنى بېسىشقا ھەر ھالدا ئۈلگۈرەلىدى. كومپيۇتېر ئۇچۇر تېخنىكىسى ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەر ساھەلىرىدە كەڭ قوللىنىشىغا ئەگىشىپ ئوڭ تاناسىپ ھالدا ئىنتېرنېت - تور ئۇچۇر-ئالاقىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىپ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئىنسانلارنىڭ ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشىدىكى زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچراشتەك كونا قېلىپىنى بۇزۇپ تاشلاپ يېڭى بىر ئۇچۇر دەۋرىنى باشلىدى.

ئۇنداقتا ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئەڭ ئاچچىق قىسمەت ۋە تراگېدىيىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن ئۆتكەنكى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 يىلى بۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى 10 يىلىدا يېڭى ئۇچۇر-ئالاقە تېخنىكىسى ئىنتېرنېت تورى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ 1949- يىلى خىتاي دۆلەت تەركىبىگە قوشۇۋالغان ۋە 1955- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى دەپ نام بېرىلگەن ئۇيغۇر ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) ۋە بۇ ئەلنىڭ يەرلىك ئېتنىك مىللىتى بولغان ئۇيغۇرلار ئۆز نارازىلىقلىرىنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە بىلدۈرۈشتە، پىكرى ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوللىنىشتا زۆرۈر ۋاستە بولغان ئىنتېرنېت تور ئالاقىسىنىڭ رولى قانداق بولدى؟ خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىنتېرنېت تورى - ئەركىن ئۇچۇر ئالاقىلەرنى قاتتىق كونترول قىلىش ھەرىكىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت تور ئۇچۇر ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز جەمئىيىتىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىشى ۋە ھەل قىلىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جەريانلىرى قانداق راۋاجلاندى ۋە قانداق ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ ئۇيغۇرلار دۇنيا ئىنتېرنېت تورىدا مەۋجۇتمۇ؟ ئەگەردە مەۋجۇت بولسا كۆلىمى ۋە ئورنى قانچىلىك؟ بۇ ماقالە دەل يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مەسىلىلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇرلاردا ئىنتېرنېت تورىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەركىن پىكىر بايان قىلىشتىكى ئەھمىيەتلىرى ماھىيەتلىك تەھلىل قىلىنىدۇ .

مەزكۇر ماقالىنىڭ مەركەزلىك ئوبيېكتى[2] ئۇيغۇرلارنىڭ (شەرقىي تۈركىستاندىكى) بۇ دۇنياۋى ئۇچۇر-ئالاقىلىشىش تېخنىكىسى ئىنتېرنېت تورنى قانداق ئۆزلىرىگە ئۆزلەشتۈرگەنلىكىدىن تارتىپ بۈگۈنكى ئەھۋاللىرى 2009- يىلى يۈز بەرگەن "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نىڭ ئالدى – كەينىدە بولۇپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ۋە خەن (خىتاي) مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك توقۇنۇشلارغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ۋەقەدىن كېيىن

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رايوندىكى ئىنتېرنېت ۋە ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى بىر يىلغا قەدەر ئۈزۈۋەتكەنلىكى، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر كوپ ساندىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئالدىغا راۋاجلاندۇرغان ئىنتېرنېت تور - ئالاقە ئۇچۇر ۋاستىللىرىغا قارىتا ئىجرا قىلىۋاتقان تەقىبلەش سىياسىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىلدىكى سىياسىتىگە خەلقئارانىڭ قانداق ئىنكاستا بولغانلىقى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچىدىكى ئىنتېرنېت تور ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان چەكلىك باغلىنىشلىرى قاتارلىق بىر تۈرلۈك ئامىللار ئۇيغۇر ۋەتىنىدە ۋە دۇنيادا بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلىكلەرگە بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر ئىنتېرنېت - توربەتچىلىك تەرەققىياتىغا بىر نەزەر

ئىنسانىيەت پەن- مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى بىر ئۇچۇر - ئالاقە دەۋرى – ئىنتېرنېت

(world wide web = www) تور ئارقىلىق ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش 1991- يىلى 8- ئاينىڭ 6- كۈنى ئەنگلىيىلىك كومپيۇتېر مۇتەخەسسىسى Tim Berners-lee[3] تەرىپىدىن ئېلان قىلىغان تۇنجى تور بەتتىن باشلانغان بولۇپ بۇ قىسقىغىنە 20 يىللىق دۇنيا ئىنتېرنېت تەرەققىياتىنىڭ مۇساپىسى ئىنسانلارنىڭ ئۇچۇر - ئالاقە ئىشلىرىنى پەۋقۇلئاددە ئاسانلاشتۇردى ۋە بۇ يېڭى ئالاقىلىشىش تېخنىكىسى تىز سۈرئەت بىلەن دۇنيانىڭ بۇلۇڭ – پۇچقاقلىرىغىچە تارقالدى.

جۇملىدىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يېڭى ئۇچۇر تېخنىكىسىنى قولLINىشتىن سىرتتا قالمىدى ئەلۋەتتە ئۇيغۇر ئېلىدە كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېت پروگراممىلىرىغا قىزىقىش ۋە دەسلەپكى تۈردە ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇمشاق دېتاللىرىنى ئىشلەش ئۇيغۇر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا 1990 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس كومپيۇتېر دەرسلىكلىرى تۈزۈلۈپ چىقىلغان ئىدى. ئىنتېرنېتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ ئىنتېرنېت مۇلازىمەتلىرى تەمىنلەيدىغان ئۇچۇر - ئالاقە شىركەتلىرىمۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى ۋە بۇنىڭغا ئۈلىنىپلا ئوتتۇرغا ئۆرغۈنلىغان يېڭى تېخنىكىلارغا ھەۋەسمەن ئىقتىدارلىق ئۇيغۇر ياشلىرى بۇ ساھەدە ئىزدىنىشنى باشلىۋەتتى.

گەرچە ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر يېزىقى كونا يېزىقىنى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) ئىنتېرنېت تور بەتلىرىدە ئەينەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئۇيغۇر يۇمشاق دېتاللىرى تېخى تولۇق ياساپ چىقىلمىغان شارائىتتا بۇ يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئارقىدا قېلىشنى راۋا كۆرمىگەن مېھنەتچان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمىز زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ تۇنجى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنى ياساپ چىقتى. بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر

ئىنتېرنېت تور تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى ھالىتىنى سالغان تۆھپىكار ياشلىرىمىزدىن نىجات، دىلمۇرات، تۇرسۇن ئەپەندىلەرنى ھۆرمەت بىلەن ئېسىمىزگە ئالىمىز[4].

ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتى تېخى كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېتنىڭ ئىملىكىي چۈشەنچىسىگە ئۆلگۈرۈپ يېتەلمىگەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ روياپقا چىقىشى ۋە يېڭىلىقنى ئۆگىنىشكە تەشنا ياشلىرىمىز بىلەن ئۇچرىشىشى ئۇيغۇر ھاياتىغا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ تىپىك ۋەكىلى سۈپىتىدە 1999-يىلى ياسالغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ۋە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارغا كەڭ تونۇشلۇق بولغان ماكانىم، ئۇيغۇرسوفت ۋە ئالماسسوفت قاتارلىق توربەتلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتەلەيمىز بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تۇنجى ئاساسىنى سالغان ماكانىم تور بېكىتىنىڭ تۆھپىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ .

دۇنيا توربەتلەر ئارخىپى (Internet Archive)[5] نىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە 1996- يىلدىن ھازىرغىچە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا 150 ملياردتىن ئارتۇق توربېكەتلەر ئارخىپقا ئېلىنغان بولۇپ“makanim.com”[6] ، “uyghursoft.com”[7] قاتارلىق ئەڭ بالدۇر ياسالغان بىر قانچە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ ئارخىپلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن .

گەرچە ئۇيغۇرسوفت ۋە ئالماسسوفت قاتارلىق بىرقانچە ئۇيغۇر يۇمشاق دېتاللارنى تەرەققىي قىلدۇرغان كەسپىي توربېكەتلەر ماكانىم توربېكىتىدىن بۇرۇن خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى سالغان بولسىمۇ ئەمما بۇ توربېكەتلەرنىڭ كومپيۇتېر يۇمشاق دېتاللارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە سېتىشتىن ئىبارەت كاسپىي تىجارەتنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي قاتلاملىرىغىچە كېڭىيەلمىگەن ياكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تەشنا بولۇۋاتقان ھەر ساھەدىكى يېڭىلىقنى تەلپۈنۈش ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان.

مانا بۇ بوشلۇقلارنى 1999- يىلى نىجات ئەپەندى تەرىپىدىن ئېچىلغان تۇنجى ئۇيغۇر ئاممىۋى توربېكىتى- <makanim.com> چەكلىك دەرىجىدە تولدۇردى دەپ جەزم قىلالايمىز.

ماكانىم توربېكىتى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشلارنىڭ ئالاھىدە قىزىقىشىنى قوزغىغان ۋە شۆھرىتى زور بولغان توربېكەت بولۇپلا قالماستىن ۋەتەن سىرتىدىمۇ ئالقىشقا سازاۋەر بولغان توربېكەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇيغۇر توربەتچىلىكىدە ماكانىم توربېكىتى ئەينى ۋاقىتتا تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىغا ۋە

مەدەنىيىتىگە ئائىت ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەن، ناخشا – مۇزىكىلارنى تورغا ئېلىپ چىققان تور بېكەتدۇر. ماكانىم توربېكىتىنىڭ شۇ قەدەر مەشھۇر بولۇپ كېتىشىنىڭ يەنە بىر ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايدىغان ئارتۇقچىلىقى ئۇنىڭ "ماكانىم چايخانىسى" دۇر. بۇ يەردە تارىخقا ئايلانغان ماكانىم توربېكىتىنى تېخىمۇ ياخشىراق بىلىش ئۈچۈن قىسقىغىنە قىلىپ ئۆزۈمنىڭ ياۋروپاغا مۇساپىر بولۇپ كەلگەن تۇنجى يىلىدا "ماكانىم چايخانىسى" دا ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىمدىن ئوقۇرمەنلەرنى خەۋەردار قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۈم. شۇنى شەرھلەپ ئۆتۈش كېرەككى ئەينى ۋاقىتتا خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىنتېرنېت تورىغا بولغان كونتروللۇقى تېخى مۇكەممەل بىر سىستېمىلىق شەكىلدە تەشكىل قىلىنمىغان ياكى ئىجرا قىلىنمىغان بولۇپ ماكانىم توربېكىتىنىڭ "چايخانىسى" ئەينى ۋاقىتتا ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ۋەتەن ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچرىشىدىغان يۈرتاق ماكانى ئىدى ۋە بۇ توربېكىتىدە كۆپىنچە ۋاقىتلاردا خىتاي "سەزگۈر" دەپ قارايدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىرلەر بولاتتى.

ئېسىمدە قېلىشىچە بىر كۈنلۈك ئىشىمنى تاماملىغاندىن كېيىن قىلىدىغان تۇنجى ئىشىم ئىنتېرنېت كافىسى تېپىپ ماكانىم توربېكىتىگە كىرىش ۋە "ماكانىم چايخانىسى" دا چاي ئىچكەچ ۋەتەندىكى ياشلار بىلەن پاراڭلىشىش بولاتتى ...

رەسىم 01: 2000-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈندىكى <makanim.com> تور بېكىتىنىڭ كۆرۈنۈشى. مەنبە <web.archive.org>دىن ئېلىندى.

بۇ دەل 2000-يىلى بولۇپ ياۋروپادا مەن تۇرغان شەھەردىكى ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ماكانىم چايخانىسىدا پاراڭلىشاتتى.

بۇ چايخانىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىر سۆھبەت گۇرۇپپىسىدا ئاساسەن دېگەندەك قانداق پاراڭلارنىڭ بولۇنۇۋاتقانلىقى ئېكراندىن ئۆتۈپ تۇراتتى ۋە بۇ گۇرۇپپىغا كىرگەن ھەممە كىشىلەر يېزىلىپ ئۆتۈۋاتقان خەتلەرنى ئۇز ئارا ئوقۇيالايتتى. چايخانىدىكى سۆھبەتلەر بەزىدە تىنچ، سىلىق بولسا بەزىدە كەسكىن بولاتتى. "سەزگۈر" تېمىلار ئۈستىدە سۆھبەت دائىم بولۇپ تۇراتتى ھەتتا بەزىدە "ياشىسۇن شەرقىي تۈركىستان! "، "خىتايلار يوقالسۇن!" دېگەندەك شوئارلارمۇ يېزىلىپ تۇراتتى. ئەمما ئۇزاققا بارمايلا بۇ ماكانىم توربېكىتىنىڭ ئېچىلماس بولۇپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. ئاخىرى ماكانىم توربېكىتى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ئۈن-تىنسىزلا غايىب بولدى.

ماكانىم توربېكىتىنىڭ تاقىلىشى ئەينى ۋاقىتتا ھېچ بىر ئۇيغۇر ياشلىرى كۆرۈشنى خالىمايدىغان بىر رېئاللىق ئىدى. ئەسلىملىرىمىنىڭ ئاخىرىدا ماكانى توربېكىتى توغرىسىدىكى بۇ بايانلارنى ماكانىم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نىجات ئەپەندىنىڭ بىر دوستىغا ئېيتقان بۇ سۆزلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇرىمەن: "پىچاق تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە ئەمما ئۇ كۆزىگە قان تولغان ئادەمنىڭ قولىغا چۈشسە قاتىللىق قورالىغا ئايلىنىدۇ" [8].

ئىنتېرنېت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان پىكىر ئەركىنلىكىنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلانغان دەۋر

- ### ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي راۋاجلىنىشى

21- نەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە كومپيۇتېر ۋە ئىنتېرنېتنىڭ قوللىنىش سالمىقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ياشلىرى ۋە ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان قىزىقىشىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانى ۋە كۆلىمى كۈنسايىن زورىيىشقا قاراپ يۈزلەندى.

دەسلەپتە ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئومۇمىي يۈزلۈك دېگەندەك مەزمۇن جەھەتتىن ئاساسەن بىر خىل ئۇسۇلۇپتا راۋاجلىنىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرۇش، ئۇيغۇر تارىخىنى بايان قىلىش، ئەدەبىي ئەسەرلەر بەتلىرىنى ئېچىش، زور سالماقتا ناخشا-ئۇسۇل، ئاۋازلىق ئەسەرلەر، سىن فىلىملىرى (كىنو قاناللىرى ۋە MTV ۋىدېيولار)

قاتارلىق كوپىخىل ۋاستىلەرنى قويۇش ، چايخانا ۋە BBS يەنى مۇنبەر – پىكىر قىلىش سەھىپىلىرىنى ئېچىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا ئوخشاش قېلىپتا راۋاجلىنىش ۋە يېڭى مەزمۇنلارنى تەكرار ئۆز ئارا كۆچۈپ بېرىش، تېخنىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش مودېللارنى قوللىنىشتەك يۈزلىنىش بىلەن راۋاجلانغان بولسا بولۇپمۇ ئۇيغۇر كومپيۇتېر مۇتەخەسسىسى غەيرەت كەنجى ئەپەندىنىڭ زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرچە خەت تەھرىرلىگۈچى يۇمشاق دېتالنى ئىجاد قىلىشى يەنى ئۇيغۇر كونا يېزىق ئېلىپبەسىنى نۆۋبەتلەردە بىۋاستە كۆرسىتىش ۋە ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى (UKY) يەنى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ رومان (لاتىن) ئېلىپبەسىدە يېزىلىشى (ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى) بىلەن ئۇيغۇر كونا يېزىقى (ئۇيغۇر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق) ئۆز –ئارا بىر-بىرىگە ئۇيغۇر خەت تەھرىرلىگۈچى (ئۇيغۇر ئىدىت) ئارقىلىق ياكى ئەڭ يېقىنقى ئۇيغۇر كونا يېزىقنى بىۋاستە

<Windows office> سىستېمىسىدا تەھرىرلەش قاتارلىق ئەڭ قۇلايلىق يۇمشاق دېتال تېخنىكىلىرىنىڭ مەيدانغا كەلتۈرۈلۈشى بىلەن ئۇيغۇر تور دۇنياسىدا ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئېلىپبەسى بويىچە ئىشلەنگەن توربەتلەر ناھايىتى تېز سۈرەتتە كۆپىيىشكە باشلىدى.

خۇددى پۈتۈن دۇنيادا ئىنتېرنېت توربېكەتلىرى تۈنجى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان هازىرغا قەدەر قانچە مىليارد توربېكەتنىڭ بارلىقىنى ئېنىق ستاتىستىكا قىلىش تەس بولغاندەك ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھېسابلاپ چىقىشمۇ قىيىن بىر مەسىلە ئەمما ئوغلان ئەھمەت ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن 2003- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى Yahoo "ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى" غا ئېلخەت ئارقىلىق يوللانغان "ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت" ناملىق ماقالىدا بۇ ھەقتە بىر يۈزەكى يىپ ئۇچى ئوتتۇرىغا قويۇلغان[9] .

بۇ ماقالىدا كۆرسىتىلىشىچە 2005- يىلىغا قەدەر ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ سانى 4200 گە يەتكەن. "كومپيۇتېر ۋە تۇرمۇش" ژۇرنىلىنىڭ 2005- يىللىق 1-سانىدا خەۋەر قىلىنىشىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مىقياسىدا يېڭىدىن 1777 توربېكەتنىڭ ئېچىلغانلىقى، بۇلارنىڭ ئىچىدە 800 دىن ئارتۇق توربېكەتلەرنىڭ رايوندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقىدىكى توربېكەتلەر ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن .

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى توربېكەتلەرنىڭ كەسىپلىشىشى يەنى مەخسۇس تۈرلەرگە مەركەزلىشىشتەك يېڭى بىر تەرەققىيات يۈلۈنۈشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. 2002- يىلىنىڭ باشلىرىدىن ئۇيغۇرلار ئۆز ئالدىغا ئاچقان توربېكەتلەر مائارىپ، تارىخ، پەن - مەدەنىيەت، ئىلمى تەتقىقات، ئەدەبىيات، تىببىي ئىلىم، كارخانىلار، مالىيە- تىجارى كەسىپلەر قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ساھەلەردە كەسىپلەشكەن ئۇيغۇر توربېكەتلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بۇ توربېكەتلەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ۋە

سىياسىي مەسىلىلەرنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ۋە خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە تارتقان ئۇيغۇرىبىز، دىيارىم، شەبنەم، سالقىن قاتارلىق بىر قانچە ئۇنۋېرسال توربېكەتلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

▪ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئۆز جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىش ئىستەكلىرى:

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئاجىز، يېتىم - يېسىرلارغا تور ئارقىلىق ياردەم قىلىش سەپەرۋەرلىكلىرى

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھايات پائالىيىتىدە جۈملىدىن ئۆزلىرى پەيدا قىلغان مۆجىزىلىرىدە مۇقەررەر ھالدا يوقلۇقتىن بارلىققا، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا، ئاجىزلىقتىن كۈچلۈكلۈككە يۈزلىنىدۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بۇ تەرەققىياتلارنىڭ قارشىسىغا مېڭىپ زاۋاللىقمۇ يۈزلىنىدۇ. بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولۇپ كەلگەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات جەريانىدۇر. ئۇيغۇرلارمۇ بىر مىللەت سۈپىتىدە بۇ ئىنسانلار تەبىئىي قانۇنىدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتتە، تار جەھەتتىن ئالغاندا ئۆزلىرى ياشاۋاتقان چەكلىك جەمئىيەتتە ئۆزنى ئۆزى دۆلەت قۇرۇپ ئىدارە قىلغان دەۋرلەردە بولسۇن ياكى باشقا مىللەت (دۆلەت) نىڭ باشقۇرۇشىدا ياشىغان دەۋرلەردە بولسۇن ئۆز قوۋمىغا ئىگە چىقىشنى، بىر-بىرلىرىگە مېھىر - شەپقەت، مۇھەببەت يەتكۈزۈشنى ھەر ۋاقىت مىللەت ۋە ئەخلاقىي بۇرچى دەپ بىلىپ كەلگەن مىللەتتۇر. شۇڭا بۇ ھەقتە خەلقىمىز "ئىش بىرلىكتە، كۈچ ئۈملۈكتە" دېگەن ئاتا سۆزىنى پۈتۈپ بىزگە مىراس قالدۇرغان .

دېمەك يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمدەك يېقىنقى ئەسىردىكى يېڭى تېخنىكا - ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ تېز سۈرەتتە تەرەققىي قىلىشى مۇئەييەن باسقۇچتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. خەلقىمىز ئۆز ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۆز جەمئىيىتىدىكى ناھايىتى چەكلىك ئىمكانىيەت ئىنتېرنېت تورى - ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى باشلىۋەتتى. بۇ نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر جەمئىيەتتىكى نارازىلىقنىڭ ياكى پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ ئىنتېرنېت توربېكەتلىرىدە ئىپادە قىلىنىشىدەك يېڭى بىر شەكلىدۇر .

ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئۆز خاھىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ ئىزدىنىشلەر تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تېمىلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ياشلارنى نىشان قىلغان ھالدا ئۇيغۇر مىللىي كىملىك، ئەدەپ

ئەخلاق ۋە ئىسلامى دىنىي تەربىيلەرنى بېرىشنى مەقسەت قىلغان تېمىلارنى كۆپلەپ بېرىش، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇر رايوندا ختاي دۆلىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى بويىچە ھۆكۈمەت ۋە مائارىپتا رەسمىي شەكىلدە ياكى ختاي تىلى بىلەن تەڭ دەرىجىدە قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىش، ئىنسان ھەقلىرى بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەش، مۇنبەر سەھىپىلىرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈزبېرىۋاتقان يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرگە ئوز ۋاتىدا تەنقىدىي پىكىر بېرىش، ئاساسىي قاتلاملاردىكى دېھقانلارنىڭ دەرـئەلەملىرىنى ئاڭلىتىش ۋە پارىخور ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ يېزىلغان خەتلەرنى ئوچۇق ئېلان قىلىش، ختايچە توربېكەتلەردە ئېلان قىلىنغان خەلقئارا ۋە ختاي دۆلىتىنىڭ ئىچىدە بولۇۋاتقان پۈقرا ۋە ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل سەزگۈر بولغان سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي خەۋەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئوز ۋاقتىدا تەرجىمە قىلىپ توربەتلەرگە قويۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن قانات يايدۇرغان بولۇپ بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان سىياسىي - ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدەش، خەلقىمىزنىڭ قانۇن ئېڭىنى ئۆستۈرۈشكە كۆۋرۈك بولۇش، نامراتلىقتىن ئوقۇشسىز قالغان ئۇيغۇر ئۆسمۈرلەرگە، ئېغىر كېسەللەرگە گىرىپتار بولۇپ داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن ئاجىز بىمارلارغا ۋە يېتىم-يېسىرلارغا خالىس ياردەم قىلىش دولقۇنلىرىنى قوزغاش قاتارلىق تۈرلۈك مەزمۇنلارغا مۇجەسسەملەشتۈرۈشىمىز مۇمكىن .

بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە دۇنيا توربېكەتلەر ئارخىپى (internet archive) ئارقىلىق تېپىپ چىقىلغان ”سەبىيلەر (sabilar.org) “ توربېكىتىنىڭ باش بېتىگە بېرىلگەن بىر پارچە خەۋەرنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنماقچىمەن:[10]

بۇ خەۋەر سابىلار توربېكىتىنىڭ باشبېتىگە 2002- يىلى 4-ئاينىڭ 10 كۈنى قويۇلغان بىر مۇراجىئەت خاراكتېرىدىكى بايانات بولۇپ، ئۇنىڭدا بېرىلگەن مەلۇمات 2001- يىلى شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلىنىڭ 5- سانىغا بېسىلغان "شائىرغا كېسەل تەككەن كۈنلەردە" ناملىق ئەسەردىن ئېلىنغانلىقى قەيت قىلىنغان.

رەسىم 02 دە مۇنداق يېزىلغان: (رەسىم 02 گە قارالسۇن)

[ئاكا-سىڭىل ئىككىسى 20 يۈەندىن جەمئىي 40 يۈەن ئوقۇشلۇق پۇلى تولىشى كېرەك ئىكەن. 360 كۈن، تاڭدىن شامغىچە ئىشلىگەن جاپاكەش ئاتا - ئانا تۇگمەس سېلىق ۋە جەرىمانىلەردىن ئاشۇرۇپ ئاران 20 يۈەن بېرەلەپتۇ. بۇ 20 يۈەننى 13 ياشلىق سىڭلىسىغا ئۆتۈنۈپتۇ: "بۇ پۇلنى سىز تۆلەپ

كىتاب ئېلىڭ، ياخشى ئوقۇڭ" دەپتۇ سىڭلىسىغا. مەسۇم ئوغۇل سىڭلىسىنى مەكتەپكە ئۇزىتىپ، ئۆزى مەھەللىنىڭ سىرتىغا كېتىپتۇ. كەچتە ئۇنىڭ جەستىنى دوڭغاق جىگدىگە ئېسىلىۋالغان يېرىدىن تېپىشىپتۇ..

"-شائىرغا كېسەل تەككەن كۈنلەردە". شىنجاڭ مەدەنىيىتى" 2001- يىلى 5- سانى

بۇ پاجىئە خوتەن ۋىلايىتى كېرىيە ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن يەنە قانچىلىغان سەبىيلىرىمىزنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پاجىئەلەر كۈتۈۋاتىدۇ؟ بۇ تور بېكىتىمىزدە شىنجاڭدىكى ئىقتىسادى قىيىنچىلىق تۈپەيلى ئوقۇشتىن قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان سەبىيلەر توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى كۆرەلەيسىز. ئۇلارنى مەكتەپ قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان خالىسلار سەپىگە قوشۇلۇشىڭىزنى چىن دىلىمىزدىن ئۈمىد قىلىمىز.]

رەسىم 02: سەبىلەر توربېكىتى 2002-يىلى 4-ئاينىڭ 10-كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى: مەنبە <web.archive.org> دىن ئېلىندى.

▪ دىيارىم توربېكىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە يەتكۈزگەن خەيرى - ساخاۋەتلىك ئىشلىرى

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆسمۈرلەرگە، يېتىم-يېسىرلارغا، دوختۇرخانىلاردا داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن بىمارلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن توربېكەتلەردە ئىئانە توپلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن كىشىلەرگە بولۇپمۇ ئۆسمۈرلەرگە مېھىر - شەپقەت يەتكۈزگەن ۋەكىل خاراكتېردىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ بىرى دىيارىم توربېكىتىدۇر.

مەن دىيارىم توربېكىتى ۋە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات[11] ئەپەندىنى 2005- يىلى تونۇشقا باشلىغان. شەخسەن مەن ئۆزۈم ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە ئالاھىدە قىزىققانلىقىم ۋە ۋەتەن ئىچىدە بۇ ساھەدىكى ياشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىستىكىدە بولغانلىقىم ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم دىلشات پەرھات ئەپەندى بىلەن ئۇيغۇر توربەتچىلىك تېخنىكىلىرى ئۈستىدە تېلېفون ئارقىلىق پاراڭلاشقان ئىدىم.

بولۇپمۇ 2009- يىلى يۈز بەرگەن "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن دىيارىم، سالقىن، شەبنەم[12] قاتارلىق ئاساسلىق ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى، توربېكەت باشقۇرغۇچىلىرى ۋە تور يازارلىرىنى خىتاينىڭ ئۈرۈمچى دائىرىلىرى قولغا ئالغاندىن كېيىن مەندە خىتاي ھۆكۈمىتىنى شۇ قەدەر چۆچۈتكەن ۋە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تۈرمىگە قامىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئۇيغۇر توربەتچىلىكى ئۈستىدە بىر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىنتېرنېت - توربېكەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى قانداق ئەكس ئەتتۈردى ۋەياكى ئۇز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئۇز جەمئىيىتىگە قانداق پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقىنى بىلىش ئىستىكىلىرى پەيدە بولغان ئىدى. مانا ئەينەن شۇ مەقسەتتە ئەينى ۋاقىتتا دىيارىم توربېكىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تەڭ شېرىك بولغان چەتئەلدىكى تور باشقۇرغۇچىسى دىلشاد پەرھاتنىڭ ئاكىسى دىلمۇرات پەرھات ئەپەندى بىلەن بۇ ھەقتە تەپسىلىي سۆھبەتلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم.

دىلمۇرات پەرھات ئەپەندىنىڭ مالۇم ئېيتىشىچە دىيارىم توربېكىتى 2005- يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئېلىدىكى نامرات، كېسەل ۋە ئوقۇشسىز قالغان ئۆسمۈرلەرگە ياردەم قىلىش، ئاجىز، ياشانغان ۋە داۋالىنىشقا قۇربى يەتمىگەن بىمارلارغا مېھرى شەپقەت يەتكۈزۈش پائالىيەتلىرىنى ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بارغان. دىلمۇرات ئەپەندى ماڭا ئېسىدە ئېنىق بولغان 2007- يىلىدىن بۇيانقى دىيارىم توربېكىتىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قىسىم خەير-ساخاۋەت پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇردى: "2007- يىلى ئاپرېلغىچە دىيارىم توربېكىتىدە قانات يايدۇرۇلغان ئۈرۈمچى يېتىم بالىلار مەكتىپىگە ئىئانە قىلىش سەپەرۋەرلىك ھەرىكىتىگە جەمئىيەتتىن 75،

000 يۈەن پۇل يىغدى ۋە دىيارىم تور بېكىتى شەخسەن ئوز نامىدىن بۇ مەكتەپكە 5،000 پۇل ئىئانە قىلدى. ۋە بۇ يىلى 5- ئايدىن 12- ياغىچە بولغان ئارىلىقتا دىيارىم تورىبېكىتىدە سەپەرۋەرلىك قىلىنغان خوتەنلىك كېسەل قىز رىزۋانگۇل ئابدۇراخماننىڭ داۋالىنىش خىراجىتى ئۈچۈن45، 000 يۈەن ئىئانە يىغىلغان".

دىلمۇرات ئەپەندى يەنە تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: "2008- يىلى 3- ئايدا دىيارىم تورىبېكىتىدە يەكەنلىك بىر ئۇيغۇر ئۆسمۈرنىڭ يۈرەك ئالماشتۇرۇشقا موھتاج بولغانلىقى ۋە كېيىن بىر خىتاي قىزنىڭ ئوز يۈرىكىنى بۇ ئۇيغۇر بالىغا تەقدىم قىلغانلىق ئىش - ئىزلىرىنى تونۇشتۇرۇپ جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلغان" .

"دىيارىم تورىبېكىتى 2008- يىلى 8- ئايدىن 2009- يىلى 2- ئايغىچە تۇغما يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان غۇلجىلىق بىر ئۇيغۇر ئۆسمۈرنىڭ داۋالىنىشىغا ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغان ۋە 85،000 يۈەن ئىئانە يىغقان بىراق بۇ بالا داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي بەختىگە قارشى ئۆلۈپ كەتكەن..."

دىيارىم تورىبېكىتى[13] 2003 يىلى دىلشات پەرھات ئەپەندى[14] (ھازىر تۈرمىدە 5 يىللىق جازا مۇددىتىنى ئۆتەۋاتىدۇ) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا ئاممىۋى تورخانىلاردا كېچىكلىرى ئۇخلىماي جاپالىق تەر ئاقتۇرۇشى بەدىلىگە قۇرۇپ چىققان ئۇنىۋېرسال ئۇيغۇر تورىبېكىتى بولۇپ بۇ تورىبېكەت تاكى 2009- يىلى يۈز بەرگەن "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" باھانىسىدە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تاقىۋېتىلگەنگە قەدەر ئۇيغۇر غۇربەتچىلىكىدە ئەڭ كوپ نەتىجە قازانغان ماكانىم تورىبېكىتىدىن كېيىنكى مەيدانغا كەلگەن تەسىرى زور بولغان ئۇيغۇر تورىبېكىتىدۇر.

رەسىم 03: دىيارىم توربېكىتىنىڭ دۇنيا تور ئارخىپى (web archive) دا ساقلانغان 2003-يىلى 10-ئاينىڭ 13-كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى: مەنبە <web.archive.org> دىن ئېلىندى.

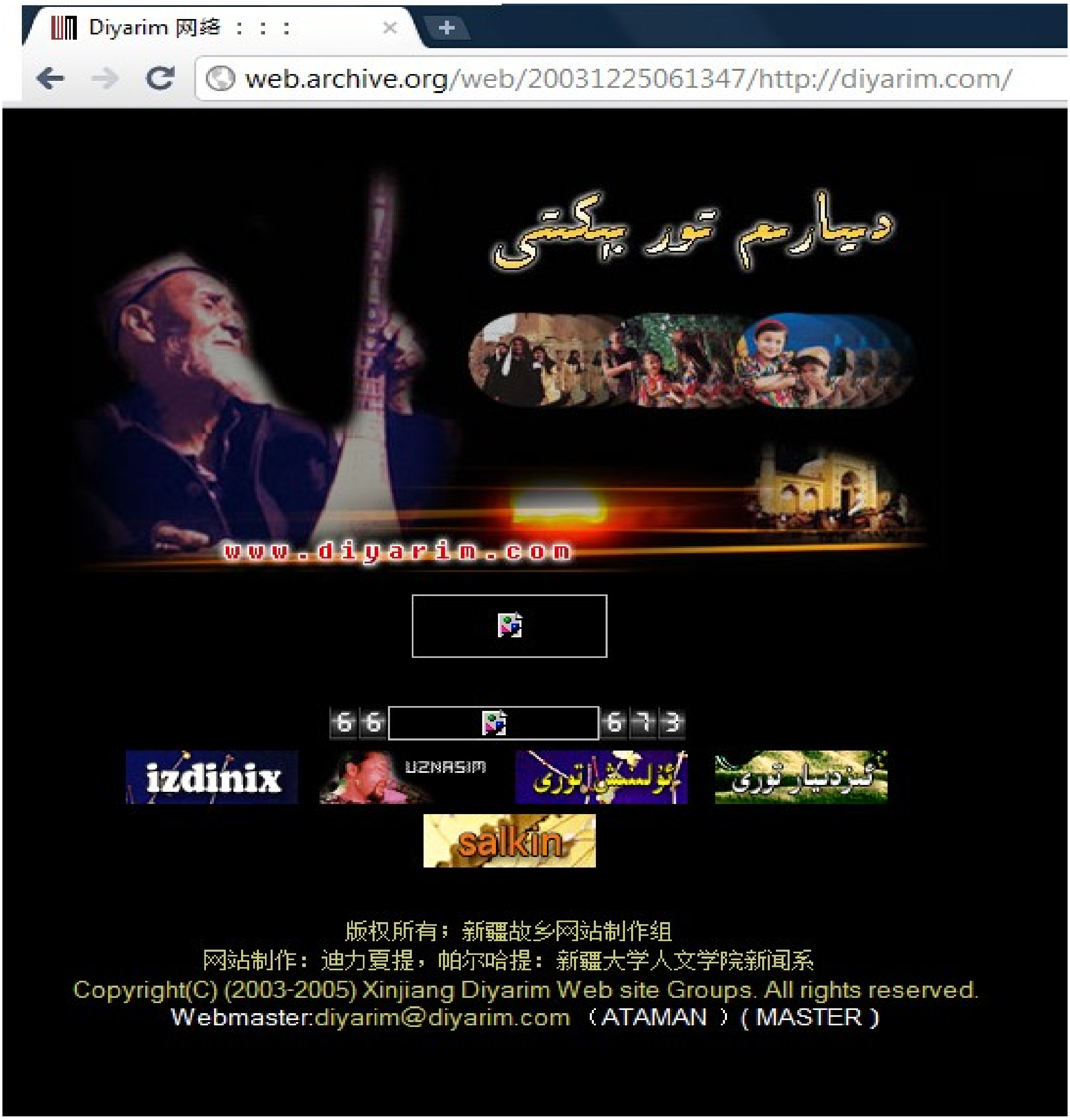

- ## ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈز بېرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

ختايدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىن پىكىر قىلىش ھوقۇقىنى چەكلەش، نارازىلىق پىكىرلەرگە يول قويماسلىق ئومۇمىي مەسىلە بولسا بولۇپمۇ 1990- يىللاردىن باشلاپ ئۈزۈلدۈرمەي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تۈرلۈك ناملاردىكى "قاتتىق زەربە بېرىش" سىياسىي ھەرىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدە بۇ خىل ۋەزىيەت تېخىمۇ يامانلاشتى. شەرقىي تۈركىستاندا يېقىنقىنى 20 يىل ئىچىدىكى يۈز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق زور نارازىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە قارىساق ھەممىسى دېگەندەك ئوخشاشلا ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىنى ئاڭلىماسلىقى ۋە بىر ئامىللار بىلەن تىنچلىق بىلەن باشلانغان نارازىلىق نامايىش ھەرىكەتلىرىنى سۈنئىي ھالدا "قالايمىقانچىلىق" ئايلاندۇرۇشى، نەتىجىدە ختاي ھۆكۈمىتى بۇ ھەرىكەتلەرنى ئۇيغۇرلارنى تېخىمۇ قاتتىق جازالاشنىڭ سەۋەبى قىلىشىدەك ئوخشاش تراگېدىيە بىلەن ئاياغلاشقان بولۇپ ئەڭ ئاخىرىدا يۈز بەرگەن، ئاقىۋىتى ئەڭ ئېچىنىشلىق بولغان 2009- يىلىدىكى "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دۇر .

دېمەك ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈش يوللىرى ئادەتتە ختاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە نارازىلىق خەتلىرىنى سۇنۇش ياكى توپلىنىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشتەك ناھايىتى چەكلىك ئۇسۇللار ئارقىلىق بىلدۈرۈلۈپ كەلگەن بولسا ئۇيغۇرلار دۇنياۋى يېڭى ئۇچۇر تېخنىكىسى ئىنتېرنېت –تور ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى قوللانغاندىن كېيىن بۇ تار دائىرىلىك نارازىلىق بىلدۈرۈش ئۇسۇلىدىن تور ئالاقىسىنى قوللانغان ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ۋە ختاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئومۇمىي دىققىتىنى تارتىدىغان تور ئارقىلىق نارازىلىق بىلدۈرۈشتەك ئۈنۈمى تېز، تارقىلىشى كەڭ يۆلىنىشكە قاراپ يۈزلەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدە ئۆز جەمئىيىتىدە يۈزبېرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنى ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ خىتاينىڭ قانۇن رامكىسى ئىچىدە تۇرۇپ خىتاي ھۆكۈمىتىنى ئۆز قانۇنىنى تولۇق ئىجرا قىلىشقا دەۋەت قىلىش ھەرىكەتلىرى

خىتاي ھازىرقى بارلىق مەمۇرى ئۆلكە ۋە ئاتالمىش ئاپتونوم رايونلارنى 1949- يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققاندىن باشلاپ سۇنئىي ھالدا شەكىللەندۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ھوقۇقنى چاڭگىلىغا مەركەزلەشتۈرگەن "مەركەزلىك باشقۇرۇش" مېخانىزمى بويىچە دۆلەت باشقۇرۇلۇپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن گەرچە خىتايدا يۇقىرالارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇق مەنپەئەتنى قوغداشتىن تارتىپ "مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى" غىچە ھەرتۈرلۈك قانۇنلارنىڭ ھەممىسى تەستىقلىنىپ، قانۇنىي جەھەتتىن ئىجرا قىلىش كۈچىگە ئىگە بولسىمۇ ئەمما ئىجرا قىلىنىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپمۇ بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئاپتونوم رايونلىرىدا ئالاھىدە ئېغىر.

مانا بۇ مەسىلىلەرنى ئاساسىي نىشان قىلىپ 2006- يىلىدىن باشلاپ تاكى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تاقىۋېتىلگەنگە قەدەر بېيجىڭدا تۇرۇپ ئۇيغۇرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتنى قوغداشتا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسەتكەن ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدىن بىرى ئۇيغۇربىز (uyghuronline we uyghur net) توربېكەتلىرىدۇر.

ئۇيغۇربىز (uyghuronline we uyghur net) توربېكەتلىرىنىڭ قۇرغۇچىسى بېيجىڭ مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى، مۇستەقىل تەتقىقاتچى، ئۇيغۇر ئىلىم ۋە ئىقتىساد مۇتەخەسسىسى ئىلھام توختى ئەپەندىدۇر.[15] uyghurbiz، uyghur online ۋە uyghur net توربېكەتلىرى خىتايدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئېچىلغان تەسىر دائىرىسى چەتئەل ھۆكۈمەت ۋە ھۆكۈمەتسىز تەشكىلاتلارغىچە كېڭەيگەن ئاساسلىقى خىتاي تىلىدا، قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنىدىغان توربېكەت بولۇپ "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەخمىنەن 200 دىن ئارتۇق تاقىۋېتىلگەن ئۇيغۇر توربېكەتلىرى قاتارىدا تاقىۋېتىلدى.

رەسىم 04: ئۇيغۇر بىز تورىبېكىتى 2009-يىلى 3-ئاينىڭ 9-كۈنىدىكى كۆرۈنۈشى. بۇ رەسىم ئۇيغۇر بىز تورىبېكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىندى.

2- ئۇيغۇر دېھقانلىرى خىتاينىڭ قانۇننى يېڭىدىن بايقىشى ۋە بۇ قانۇنلار ئارقىلىق ئۇز مەنپەئىتىنى قوغداشقا ئۇرۇنۇشى

ئىنتېرنېت ۋە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ يېزا قىشلاقلارغىچە يېتىپ بېرىشى - دېھقانلارنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە بولغان نارازىلىقىنى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ۋە You Tube[16] ۋىدېيو قانالىرى ئارقىلىق دۇنياغا ئاڭلىتىشىدەك يېڭى بىر سەھىپىنى ئاچقان ئىدى. يەنى 2007 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسىدە دېھقانلار ئۇزۇن پۇرچاق (جاڭدۇ) تېرىشقا مەجبۇرلانغان بولۇپ، بۇ ئىش ئاقىۋىتىدە ناھىيىدىكى دېھقانلىرىنىڭ 50 مىليون يۈەن زىيان تارتىشى بىلەن ئاياغلاشقان. بۇ ناھەقچىلىكلەرگە چىداپ تۇرۇلمىغان دېھقانلاردىن ھېكىم سىيىت باشچىلىقىدىكى دېھقانلار ناھىيىلىك پارتكوم سېكرېتارى يى شىياۋلياڭ ئۈستىدىن 2 يىلدىن بۇيان ئەرز قىلىپ قەشقەر، ئۈرۈمچى ۋە بېيجىڭغا نەچچە نۆۋەت بارغان ئەمما ئەرزىنى ئاڭلىتالمىغاندىن كېيىن مەرھۇم ئۇيغۇر شائىرى روزى سايىت يازغان "دېھقان بولماق تەس" ناملىق ساتىرىك شېئىر ئاساسىدا 62 مىنۇتلۇق "يېڭىساردا دېھقان بولماق تەس" دېگەن نامدىكى ۋىدېيو فىلمنى ئىشلەپ You Tube ۋىدېيو توربېكىتىدە ئېلان قىلغان[17] .

زامان ۋە ماكاننىڭ چەكلىمىسىز ئالاقە: ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توربېكەتلەر ئارقىلىق باغلىنىشى

گەرچە خىتاي ئىنتېرنېت[18] ۋە تور ئالاقىلىرىگە ئەزەلدىن چەكلىمىلەر قويۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ مەركەزلىك ھالدا غەرب دۆلەتلىرىدە ياشاۋاتقان مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تور ئالاقىلىرى 2000- يىللاردىن باشلاپ بىر بىرقەدەر قويۇقلاشقان .

خىتاينىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان قامالىغى 2008- يىلىدىكى بېيجىڭ ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ھارپىسىدىن باشلاپ ھەسسىلەپ كۈچەيدى ئەمما ئىنتېرنېت تېخنىكىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ ئىنتېرنېت ئارقىلىق ئالاقىلىشىش كونا ئۇسۇلدىكى پەقەت توربېكەتلەرگە ياكى ئېلخەتلەرگە تايىنىپ ئالاقىلىشىشتىن كۆپ ۋاستىلىك ئالاقىلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. يەنى skype, msn, youtube, facebook, twiter, mysaspace قاتارلىق كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىجتىمائىي ئالاقە كەسپىي توربېكەتلىرىنىڭ، مىكرو بلوگلارنىڭ ۋە يانفون ئارقىلىق كۆرگىلى بولىدىغان توربېكەتلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ھەم يېقىندىن بۇيان ئىنتېرنېت مونوپولى Google نىڭ تېلېفون ئارقىلىق

سۆزلەشكەن ئاۋازنى تېكستكە ئايلاندۇرۇپ توردا نەشر قىلغىلى بولىدىغان يېڭى بىر تېخنىكىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى پىكىر ئەركىنلىكىگە يول قويمايدىغان خىتايدەك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىنى توسۇپ ئۆلگۈرەلمەسلىكىدەك كاتىستروپىك بىر ۋەزىيەت شەكىللەندۈردى. خىتاي دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېت ئەڭ كوپ قوللىنىلىدىغان دۆلەت بولۇپ، دۇنيا ئىنتېرنېت ستاتىستىكىسى توربېكىتىنىڭ2010- يىلى 6-ئاينىڭ 30-كۈنى ئېلان قىلغان بىر ستاتىستىكا جەدۋىلىدە كۆرسىتىلىشىچە خىتايدا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلارنىڭ سان 420 مىليون دەپ كۆرسىتىلگەن .[19]

رەسىم 05: دۇنيا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلار ستاتىستىكىسى 30 ئىيۇن 2010. بۇ مەنبە http://www.internetworldstats.com ئېلىندى .

دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېتنى ئەڭ كوپ قوللىنىدىغان 10 دۆلەت (2010- يىلى)

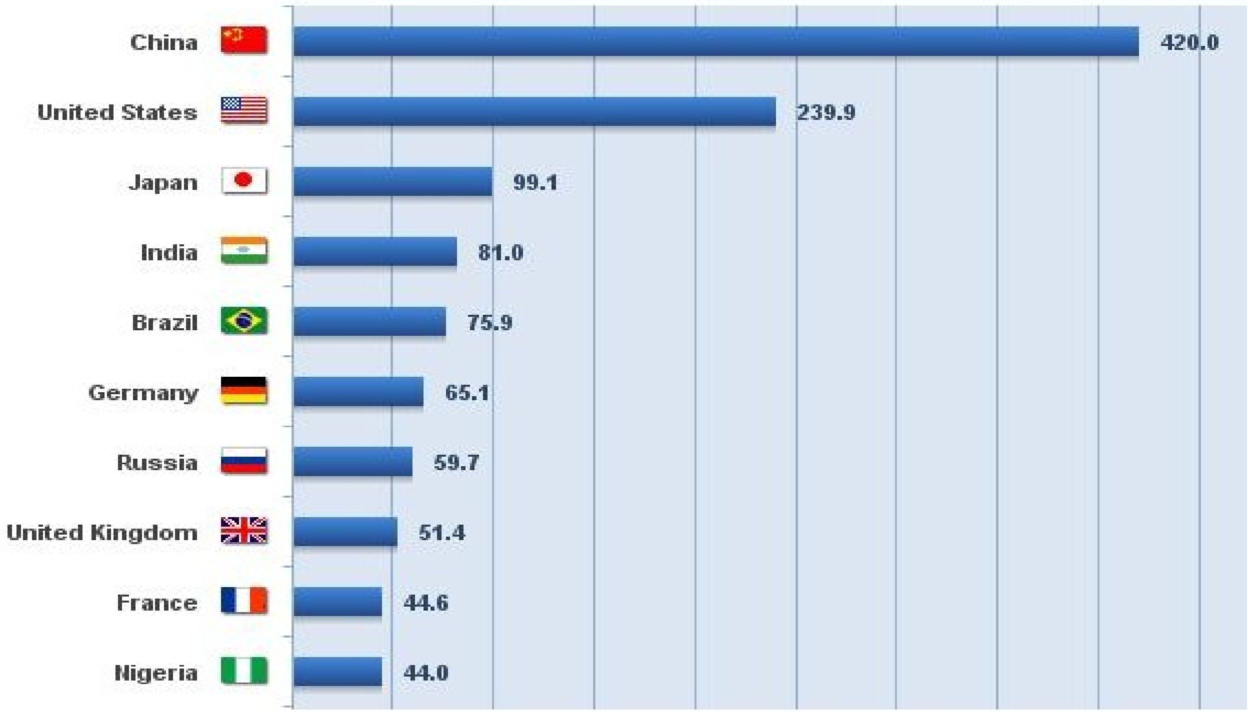

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت توسقۇنلۇقلىرىنى بۇزۇپ ئۆتەلەيدىغان proxy[20] بېكەتلەر تور ئالاقە قىلغۇچىلارغا ئاز بولمىغان ئاسانلىقلارنى ياراتتى. خىتاي يەنە دۇنيا بويىچە ئىنتېرنېتقا ئەڭ قاتتىق چەكلىمە قويىدىغان 10 دۆلەتنىڭ ئىچىدە 1- ئورۇندا تۇرىدۇ. يېقىندا Fox خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ ئاشكارىلىشىچە ئامېرىكا قوشما شتاتى ھۆكۈمىتى ئوتكەن يىلدىن بۇيان خىتايغا

ئوخشاش دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېت قاماللىغىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ پۇقرالارنىڭ ئەركىن ئۇچۇر ئالاقىلىرىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە يېڭى بىر تېخنىكا ياساپ چىققانلىقىنى خەۋەر قىلدى. خەۋەردە ئېيتىلىشىچە خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن چەكلىنىپ ئۆتكۈزمەيدىغان ئۇچۇرلار ئىنتېرنېت توسۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كىشىلەرنىڭ ئېلخەت ۋە باشقا ئۇچۇر ساقلاش بوشلۇقلىرىدا بىۋاستە پەيدا بولىدىكەن[21] .

دىمەك مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتېرنېت ۋە تورلار ئارقىلىق ئالاقىلىشىشى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن دۇنيا ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىدىكى يېڭى تېخنىكا ۋە پروگراممىلارنى ئۈزلۈكسىز قوللىنىپ تورۇشى نەتىجىسىدە بوگۈنگە قەدەر داۋام قىلىپ كەلدى.

تۆۋەندە ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تور ئالاقىلىرىدە كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان بىرقانچە توربېكەتلەرنى مىسال قىلىپ ئۆتىمەن:

▪ Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى

بۇ Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى[22] 2000- يىلى مەمەتتۇرسۇن زۇنۇن (ئوقيا) تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئېلخەت ئىجتىمائىي ئالاقە گۇرۇپپىسى بولۇپ، yahoo ئېلخەت مۇلازىمىتىنىڭ تەمىنلىگەن بوشلۇقى ئاساسىدا قۇرۇلغان ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاقىلىشىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئىنتېرنېت سەھىپىلەرنىڭ بىرىدۇر.

رەسىم 06: yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا 2009- يىلى 7-ئاينىڭ 5- كۈنى يوللانغان "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"گە مۇناسىۋەتلىك رەسىم. مەنبە ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىدىن ئېلىندى.

▪ دىيارىم تورىبېكىتى

ئەينى ۋاقىتتا دىيارىم تورىبېكىتىنىڭ (بۇ ماقالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك) ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەر ساھەلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئىدى. مەسىلەن بۇ ئاساسلىقى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاتتىق توسقۇنلۇق قىلىپ كېلىنىۋاتقان ئەركىن ئاسىيا رادىئوسىنىڭ بەزى خەۋەرلىرىنى دادىللىق بىلەن دىيارىم تورىبېكىتىنىڭ مۇنبەر سەھىپىلىرىدە بېرىلىشى ۋە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر ھاياتىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بىلدۈرۈشى قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە گەۋدىلىنىدۇ.

بۇنىڭ تەپسىلىي مىسالىنىڭ بىرى شۇكى 2007- يىلى ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى تەرىپىدىن بېرىلگەن لوندون ئۇيغۇر ئانسامبىلى توغرىسىدىكى خەۋەر تۈنجى بولۇپ دىيارىم تورىبېكىتىدە بېرىلگەن كېيىن باشقا ئۇيغۇر تورىبېكەتلىرىگە كۆچۈرۈلۈپ تەكرار بېرىلىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنى بىلىش قىزغىنلىقىنى قوزغىغان.

بولۇپمۇ دىيارىم تورىبېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشاد پەرھات ئەپەندىنىڭ ئەنگلىيەدە ئوقۇۋاتقان ئاكىسى دىلمۇرات پەرھات ئەپەندى تەرىپىدىن يېزىلغان "ئۇيغۇر كۈيى لوندوندا ياڭرىدى" ناملىق لوندون ئۇيغۇر ئانسامبىلىنىڭ لوندوندا كۆرسەتكەن نەق مەيدان كونسېرتى ئېلىنغان ۋىدېيو خەۋىرى دىيارىم تورىبېكىتىدە ئېلان قىلىنغان. مەزكۇر خەۋەر دىيارىم تورىبېكىتىدە 2009- يىلى 2-ئاينىڭ 27- كۈنى بېرىلگەن ۋە خەۋەر بېرىلىپ بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 40،000 قېتىمدىن ئارتۇق كۆرۈلگەن بولۇپ كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان[23]. بۇ ھەقتە دىلمۇرات ئەپەندى ماڭا مۇنداق دەيدۇ: "مەن بۇ گۈن ئىنىمغا تېلېفون قىلسام ئۇ ئۈرۈمچىنىڭ ھەممە يېرىدە لوندون ئۇيغۇر ئانسامبىلى توغرىسىدا[24] پاراڭ بولۇۋاتىدۇ دەيدۇ. ئۇيغۇر چوڭلىرىدىن بىرى ئىنىمغا مۇنداق دەپتۇ- 'بىز ئۇلارنىڭ مۇقامىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ سەھنىلەردە ئورۇنلىشىنى تەلەپ قىلمايمىز ئەمما بىزنىڭ بىر ئارزۇيىمىز شۇكى ۋۇلار ئاشۇنداق دۇنيادىكى لوندوندەك چوڭ شەھەرلەردە ئۇيغۇرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىلا بىزگە يېتەرلىك.."

رەسىم 07: ”ئۇيغۇر كۈيى لوندوندا ياڭرىدى“ ناملىق خەۋەر دىيارىم تورىبېكىتىدە 2009- يىلى 2-ئاينىڭ 27- كۈنى بېرىلگەن. تۆۋەندىكى رەسىم دىيارىم تورىبېكىتىدىن 2009-يىلى 3-ئاينىڭ 9-كۈنى كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

ئۇيغۇر توربەتچىلىكىدىكى دەۋر بۆلگۈچ تراگېدىيە: "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر توربەتلىرىنىڭ تاقىلىش، پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ تېخىمۇ قاتتىق بوغۇلۇشى

2009- يىلى 6- ئاينىڭ 26- كۈنى خىتاينىڭ جەنۇبىدىكى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شاۋگۇەندىكى شۇرى ئويۇنچۇق زاۋۇتىدا ئۇيغۇر كۆچمەن ئىشچىلارنى ئۇرۇش ۋەقەسى[25] يۈز بېرىپ خىتاي تەرەپنىڭ رەسمىي مەلۇماتى - شىنخۇا خەۋەر ئاگېنتلىقى خەۋەر قىلىشىچە ئىككى ئۇيغۇر ئۆلگەن ۋە 118 كىشى ئېغىر زەخىملەنگەن. ئەمما ئەنگلىيەدە چىقىدىغان "مۇھاپىزەتچىلەر" (Guardian) گېزىتىنىڭ خەۋىرىدە كۆرسىتىلىشىچە بۇ ۋەقەدە ئاز دېگەندە 30 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ئۆلگەنلىكى مەلۇم[26]. ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇرلار خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ۋەقەنى بىلىپ تۇرۇپمۇ ئوز ۋاقتىدا ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىپ، ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ هاياتىنى قوغداش ئۈچۈن هېچقانداق تەدبىر قوللانمىغانلىقىغا، يەنە ۋەقە يۈز بەرگەن كىيىن تاكى 10 كۈنگە قەدەر بۇ ئىشقا خىتاينىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق هۆكۈمىتى هېچ بىر رەسمىي شەكىلدە ئىنكاس بىلدۈرمىگەنلىكىگە ئوز نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ 7-ئاينىڭ 5- كۈنى ئۇيغۇر ياشلىرى تىنچلىق شەكلىدە ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق هۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىدىكى خەلق مەيدانىدا نامايىش قىلدى ئەمما بۇ نامايىش خىتاينىڭ ساقچى ۋە قوراللىق قىسىملىرى تەرىپىدىن قوپاللىق بىلەن كۈچ ئىشلىتىپ ھەتتا نامايىشچىلارغا قارىتا ئوق ئەتىپ باستۇرۇشقا ئۇرۇنغاندىن كېيىن دەرھال خىتاي بىخەتەرلىك كۈچلىرى تەرىپىدىن سۇي ئىستېمال قىلىنىپ سۇئىئىي هالدا خىتاي هۆكۈمىتى تەرغىب قىلىپ كېلىۋاتقان ئاتالمىش "5-ئىيۇل ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش-ئوت قويۇش" ۋەقەسىگە ئايلاندۇرۇلدى.[27]

مانا بۇ ۋەقەدە يۈز بېرىپ 5 سائەتمۇ ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى (شىنجاڭ) بارلىق ئىنتېرنېت - تور ئالاقىلىرىنى تاقىۋېتىلدى، يانفون تېلېفون ئۈچۈر يوللاش ۋە خەلقئارالىق تېلېفون مۇلازىمەتلىرى پۈتۈنلەي ئۈزۈۋېتىلدى .

دېمەك بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى تۈنجى قېتىم دۇنيا توردىن بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت (تەخمىنەن 10 ئايدىن ئارتۇق) ئايرىۋېتىلگەن هالەتتە قاراڭغۇلۇققا مەھكۇم بولۇپ ياشىدى. خىتاي دۆلىتى بۇ ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىنسانلار ئىنتېرنېت - ئۈچۈر دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ ئىنتېرنېت - ئۈچۈر ئالاقىلىرىنى ئەڭ ئۇزاق ۋاقىت ئۈزۈپ تاشلاشتا دۇنيا رېكورتىنى يارىتىشتەك شەرىپكە ئىگە بولدى. 2010- يىلى 1- ئايدا خ ارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىغا باغلىنىشلىق بولغان دۇنيا ئىنتېرنېت تور ئالاقىلىرىنى

تەكشۈرۈش تەتقىقات ئورنىنى "Open Net Initiative" بىر دوكلات ئېلان قىلغان بولۇپ ئۇنىڭدا ھازىرغىچە دۇنيادا خىتايدىن دۆلىتىدىن باشقا ھېچ بىر دۆلەت ئىنتېرنېت ئالاقىلىرىنى بۇ قەدەر ئۇزاق ۋاقىت ئۈزۈۋەتمىگەنلىكىنى كۆرسەتكەن.[28] خىتاي ھۆكۈمىتى 2010- يىلى 5- ئاينىڭ 14- كۈنى ئاخبارات ئورۇنلىرىغا بەرگەن بىر باياناتىدا ئېيتىشىچە "رايوننىڭ ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن" گەرچە يەنىلا كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ۋە بلوگلار تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ[29] .

خىتاي ھۆكۈمەت تەرەپىنىڭ رەسمىي مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا 5- ئىيۇل كۈنى يۈز بەرگەن "زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى" داۋامىدا 197 ئادەم ئۆلگەن بولۇپ بۇ ساننىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى خەن خىتاي مىللىتى تەشكىل قىلىدۇ (156 كىشى)، ئۇيغۇرلاردىن 10 كىشى، تۇڭگانلاردىن 11 كىشى ئۆلگەن (رايوندىكى تۇڭگان مىللىتىنىڭ سانىنىڭ ئازلىقىغا قارىماي)، سىياسىي مەقسەتتە ئۆلاردىن ئۆلگەنلەرنىڭ سانى نامۇۋاپىق ھالدا يۇقىرى قىلىپ كۆرسىتىلگەن). بىر قىسىم غەيرىي - رەسمىي مەنبەلەر ۋە دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ رەئىسى رابىيە قادىر خانىمنىڭ ئاخبارات ۋاستىللىرىغا "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"[30] دە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە ئاز دېگەندە 10،000 ئۇيغۇرنىڭ ۋەقەگە چېتىلىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قولغا ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرگەن.[31] ئەمما ۋەقەدە زادى قانچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋە تۇتقۇن قىلىنغانلىقى ھەققىدە خىتاي تەرەپ ئوچۇق - ئاشكارا، بىتەرەپ ۋە ئىشەنچلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىمىگەچكە ياكى ئىمنلىگەن ناھايىتى ئاز ساندىكى سانلىق مەلۇماتلار مۇجمەل بولغاچقا بىر ئاخىرقى ئومۇمىي يەكۈننى چىقىرىش قىيىن. ۋەقەگە چېتىلىپ قولغا ئېلىنغانلارنىڭ سانى توغرىسىدا 2009- يىلى 7- ئاينىڭ 19- كۈنى (kathrin hille) كەسىرىن ھىللە خانىم بۇ ھەقتە خىتاي پارتىيە باشلىقلىرىدىن ئىگىلىگەن بىر يىپ ئۇچىنى "ۋاقىت ۋە ئىقتىساد" (the financial times) گېزىتىدە ئاشكارىلايدۇ. ئۇ خەۋەردە ئېيتىلىشىچە ۋەقە يۈزبېرىپ ئىككى ھەپتىمۇ ئۆتمىگەن بىر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە "ئەڭ ئاز بولغاندا 4000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار قولغا ئېلىنغان" .[32]

ۋەقەدە توغرىسىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇلاھىزە قىلساق بىرىنچى بولۇپ كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدىغان يېرى شۇكى دۇنيادا ئۆزىنى مەدەنىيەتلىك، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچتە ئەڭ چوڭ دۆلەت دەپ جار سېلىۋاتقان خىتايدەك بىر ھۆكۈمەتنىڭ ئۇيغۇرلار ئۆز نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ ئېلىپ بارغان "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى تىنچلىق نامايىشى" نى رەسمىي شەكىلدە ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلغانلىقىدۇر. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتساق خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" گە بولغان رەسمىي پوزىتسىيىسى يەنى يىللاردىن بۇيان رايوندا قوللىنىپ كەلگەن كونا ئادىتى بويىچە "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نى ئادەتتىكى بىر "ئۇرۇش،

چېقىش ۋە بۇلاش - كۆيدۈرۈش“ تۈسىدىكى جىنايى ھەرىكەت قاتارىدا كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ ”بۆلگۈنچى، ئېكستىرېمىزىم ۋە تېررورچى“ قالپاقلىرىنى ئۇيغۇر خەلقىگە يەنە بىر نۆۋەت كىيدۈرۈش بىلەن يەكۈنلىشىدۇر .

گەرچە ئۇيغۇر ياشلىرى 5- ئىيۇل كۈنى خىتاينىڭ قىزىل رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ ئۈرۈمچى خەلق مەيدانىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەق تەلەپلىرىنى بىلدۈرۈپ تىنچلىق شەكىلدە[33] نارازىلىق نامايىشى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەمما بۇ ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي دېگەندەك خىتاي ئاخباراتلىرى تەرىپىدىن خەۋەر قىلىنماسلىقى ۋەياكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ھەققانىي ھەرىكەتلىرىنى ئاتالمىش شىنجاڭ ھۆكۈمىتى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلىشى ۋە ۋەقەنىڭ باشلىنىشى بولغان بۇ ئاچقۇچلۇق تەرىپىنى دۇنيا مەتبۇئاتلىرىدىن پۈتۈنلەي يوشۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى خىتاينىڭ مەزكۇر ۋەقەگە تۇتقان سىياسىي مەۋقەسىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ قاتتىق كونتروللۇقىدىكى خىتاي ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ بىرتەرەپلىملىك بىلەن ئاخباراتچىلىق پرىنسىپىغا زىت ھالدا نوقۇل چوڭ خىتايچىلىق ئېقىمىدا خىتاي خەن مىللىتى مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلىشى يەنى ”ئۇيغۇرلارنىڭ خەن خىتاي مىللىتىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ياكى مۈلۈكلەرنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەنلىكى“ نى قايتا- قايتا كۆرسىتىپ خەۋەر بېرىش ئارقىلىق دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ۋەقەگە بولغان تونۇشىنى بۇرمىلاشقا ئۇرۇنغان بولسا دەل بۇ يەردە خىتاي ھۆكۈمىتى ”كۆش كۆرسىتىپ ئۆپكە سېتىش“ ئويۇنىنى ئويناپ 5- ئىيۇل كۈنى پۈتۈن كېچە ئۈرۈمچىدە خىتاي ئەسكەرلىرى سانى ئېنىقسىز بولغان نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى.[34] ۋە بۇمۇ ئازلىق قىلغاندەك خىتاي ھۆكۈمىتى ۋەقەنى ئۈرۈمچى ۋە پۈتۈن خىتايدىكى خىتاي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خىتاي پۇقرالىرىغا خىتاي مىللەتچىلىكى بىلەن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ۋەقەنى رابىيە قادىر باشچىلىقىدىكى دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا ئارتىپ، 7- ئاينىڭ 7- كۈنىدىكى ئۈرۈمچى خەن خىتاي ئاھالىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئۆچ ئېلىش ھەرىكىتىگە يول ئېچىپ بېرىدۇ ۋە نەتىجىدە يەنە نۇرغۇنلىغان بىگۇناھ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدەك ئىرقىي ھۇجۇملارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ .

خىتاي ھۆكۈمەت رەسمىي ئاخباراتى - شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى شىئا ئىلى بىر قېتىم ئىچكى جەھەتتىن بەرگەن لېكسىيىسى توربەتلەردە ئاشكارىلانغان، بۇ لېكسىيىدە ئېيتىلىشىچە 2009- يىلى ئىيۇل ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەدىكى ئىرقىي توقۇنۇشنىڭ جەريانلىرىنى خىتاي رەھبەرلىرىگە شىنخۇا ئاگېنتلىقى تەرىپىدىن مەلۇم قىلىنغان بولسىمۇ ئەمما خىتاي ئاخبارات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن خىتاي جەمئىيىتىگە ۋە چەتئەل ئاخبارات ئورۇنلىرىغا تولۇق خەۋەر قىلىنمىغان. شىئا ئىلى نىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە شىنخۇا ئاگېنتلىقى بۇ نارازىلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ئۈرۈمچىنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا كېڭىيىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش

مەقسىتىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ۋە خەن خىتايلارنىڭ بىر - بىرلىرىگە قارىتا ئېلىپ بارغان بۇ زوراۋانلىق ئىرقىي توقۇنۇشنىڭ ھەقىقىي جەريانلىرىنى ۋە كۆلىمىنى مۇمكىن بار جەمئىيەتكە كىچىكلىتىپ خەۋەر قىلىشقا تىرىشقان.[35] ئەينى ۋاقىتتا خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ پارتىيە سېكرېتارى ۋاڭ ياڭ چەتئەل مۇخبىرلىرىغا بەرگەن بىر سۆھبەتتە مۇنداق دېگەن: "خىتايدا ھازىر ئىجرا قىلىنىۋاتقان مىللەتلەر سىياسىتىنى قايتا ئويلىنىش كېرەك" .[36]

رەسىم 08: ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا 2009- يىلى 7-ئاينىڭ 5- كۈنى يوللانغان "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"گە مۇناسىۋەتلىك رەسىم. رەسىمدە ئۇيغۇر نامايىشچىلار خىتاي بايرىقىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈش قىلماقتا. مەنبە ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىدىن ئېلىندى .

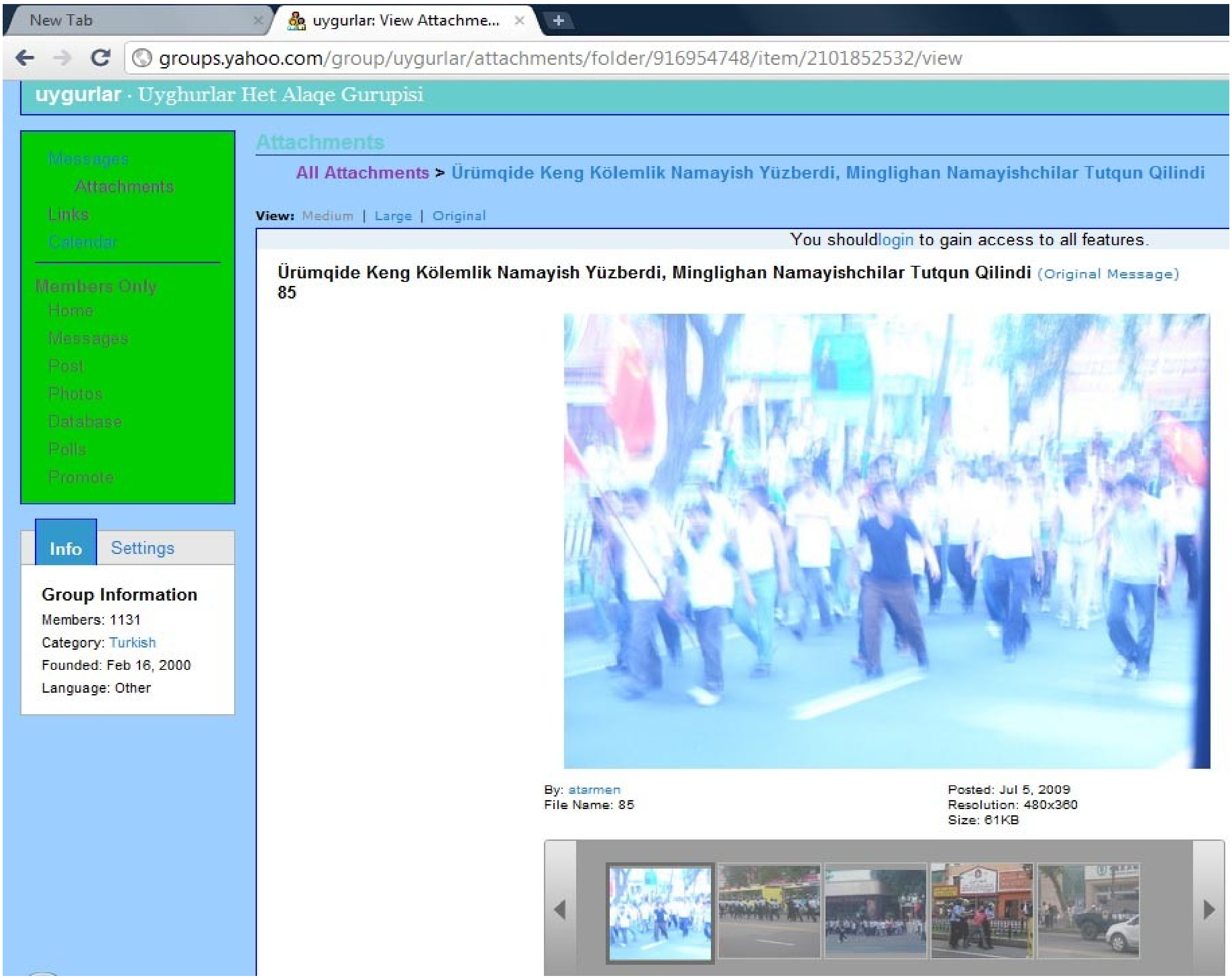

▪ ئىنتېرنېت – ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نارازىلىقنى ئىپادىلەشنىڭ يېڭى بىر يولى: ئۇيغۇر تورپېكەتلىرىنىڭ 5- ئىيۇل ۋەقەسىدە ئوينىغان ئەھمىيەتلىك رولى

ئۇيغۇر جەمئىيتىدە تۇنجى بولۇپ بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي مەنپەئىتىگە تاقىلىدىغان زور ۋەقەلەردە ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنىڭ رولى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولدى. "26- ئىيۇن شاۋگۇەن ۋەقەسى" يۈز بەرگەن كېيىن ئۇيغۇر تورپېكەتلىرى ۋەقەدە فىلىمگە ئېلىنغان نەق مەيدان ۋىدىيو كۆرۈنۈشلەرنى ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە قويۇپ ئۇيغۇر جەمئىيتىگە كۆرستىشكە باشلىدى ۋە ئارقىدىنلا ئۇيغۇربىز، دىيارىم، شەبنەم، سالكىن قاتارلىق ئاساسلىق ئۇيغۇر توربېكەتلىرى بىردەك شاۋگۇەندىكى ئۆلگەن ئۇيغۇر ئىشچىلارغا ماتەم بىلدۈرۈپ توربېكەتلىرىنىڭ رېڭىنى ماتەمنىڭ سىمۋولى بولغان قارا رەڭگە ئۆزگەرتتى. تەبىئىيكى ۋەقەگە قارىتا ئۇيغۇر جەمئىيتىنىڭ بۇ خىل سەزگۈرلۈك ۋە كۈچلۈك ئىنكاسى رايوندىكى ھۆكۈمەت ۋە بىخەتەرلىك كۈچلىرىنى تەمترىتىشكە باشلىدى ئەمما ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ۋەقەگە قارىتا غەزەپ-نەپرىتى ناھايىتى كەسكىن ئىدى .

شاۋگۇەن ۋەقەسى يۈزبېرىپ بىرقانچە كۈن ئۆتكىچە ھۆكۈمەت تەرەپتىن ھېچ بىر سادا بولمىغاندىن كېيىن ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن توربېكەتلەردە نارازىلىق نامايىشى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ئېلانلار چىقىرىشقا باشلىدى .

تۆۋەندە ئەينى ۋاقىتتا يەنى "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" يۈزبېرىپ ئىنتېرنېت ئۈزۈۋېتىلىشكىچە بولغان 5 سائەت ئىچىدە ساقلىۋېلىنغان سالقىن توربېكىتىگە يېزىلغان ۋەقە ۋە نامايىش توغرىسىدىكى يازمىلارنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

رەسىم 09: سالقىن تورىبېكتى مۇنبەردىن ئېلىنغان 2009- يىلى-7-ئاينىڭ 5- كۈنى كەچ سائەت 8:20

هازىر ۋەزىيەت جىددىي ، ئەتىمىزدا 17 ئۇيغۇرنى ماشىنا بىلەن بېسىپ ئۆلتۈرگەندىن سىرت ، ئاق
مەسجىد ئەتراپىدىكى بارلىق يولۇچىلارنىڭ تۇتقانلىرىنى تۇرۇپ ، ھەتتا نەق مەيداندا ئۇيغۇر ساقچىلار
ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىزغا ئوق چىقاردى، ھەتتا زەھەرلىك گاز بىلەن كىشىلەرنى زەھەرلەپ ، كىشىلەرنى
كۆزىدىن ياش ئاققۇزۇۋەتتى. نەچچە يۈزلىگەن ساقچىلار ئۇيغۇرلارغا ئوق چىقاردى، هازىر جىددىي
ھەركەتتە.. ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتىدۇ.... بومبىلار پارتلاۋاتىدۇ..... ئاھ ئۇيغۇر..... ئوق ئاۋاز،،
قايتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوزغالغاندەك قىلىدۇ....

بۇ تېما ئەستقلالىمىسا مەن يەنە يازىمەن ھەتتا .... ئەستىقىن ئۆتكىچە . ...

خىتايلار ئەدىبىنى يەۋەتىدۇ... نەچچىمىڭلىغان ئۇيغۇر قارشىلىق كۆرسەتمەكتە.. مانا مىنىڭ
دۈكىنىمغىمۇ بېسىپ كىردى ،،......اەد'ە؛'سانەرتقە

رەسىم 10: مەنبە سالقىن تورىبېكىتى مۇنبىرىدىن ئېلىنغان

خالىس نەزىر

2009- يىلى 6 – ئاينىڭ 26 – كۈنى گۇاڭدۇڭ شياۋگۇەن شۇرى ئويۇنچۇق زاۋۇتىدا، زاۋۇتتىكى ئىشچىلار ۋە سىرتتىن كىرگەن 10 مىڭدىن

ئارتۇق خەنزۇلار بىرلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلدى دېگەن تۆھمەت بىلەن كەچ سائەت 12 دىن ئەتىسىگەن سائەت 7 گىچە ، قولىدا تۆمۈرنىڭ

سۇنىقى بولمىغان يولەكسىز ئۇيغۇرلارنىڭ ياتىقىغا كىرىپ ، بىگۇناھلارنى ئۇر - چاپ قىلىپ ئۆلتۈرگەن. نەق مەيداندا 50 نەپەر ئۇيغۇر

قېرىندىشىمىز ئۆلگەن. قالغان 300 گە يېقىن ئۇيغۇرلىرىمىز قېچىپ كوچىلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرمەكتە.

مەنبەسى : http://bbs.salkin.cn ۋە باشقا تور بەتلەر............!

زەھەردەم قېرىنداشلىرىمىز مانا بۇگۈن پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا كەلگەن بۇنداق ئېچىنىشلىق بالا – قازالار ئالدىدا ھەتتا قۇياشمۇ ماتەم تۇتۇۋاتىدۇ ،
انا بۇگۈن تورغۇنلىغان ئاتا - ئانىلار ئاشۇ ئۆلۈپ كەتكەن قېرىنداشلىرىمىز ئۈچۈن ئۆلۈكىرەكمۇ ھازا ئېچىشقا جۈرئەت قىلالماي قان ئېچىدە
يىغلاۋاتىدۇ . بىز قېرىنداشلارنىڭ پەقەت تور دۇنياسىدىلا ماتەم تۇتۇپلا قالماستىن بەلكى ھاراق - شاراپ، قىمار ، تاماكىغا شېرىك بولغان
رلىرىمىز ، باللىرىنىڭ ئوقۇشى ئەخلاقى بىلەن كارى يوق رېستورانلاردا قاتار چاي، توي - تۆكۈن بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان ئاياللىرىمىز، ھەدىسىلا
ۋەھبىيەت، ئويۇن – تاماشا ئۈچۈن «ئاراپ» چېكىۋاتقان ياشلىرىمىزنىڭ بىزنىڭ شېھىت كەتكەن ئاشۇ قېرىنداشلىرىمىز ئۈچۈن ئۈن – تىنىسىز ،
خالىس ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ نەزىرىمىزگە قاتنىشىپ بېرىشىڭلارنى، ۋاقتىنچە ئويۇن تاماشىنى توختىتىپ، باللىرىمىزنىڭ بىھۇدە كەتكەن قېنى،
مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئاز - تولا كۆڭ چىقىرىشىڭلارنى سورايمىز.
ۋاقتى: بۇ باغاقچىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن باشلاپ .
ئورنى: ھەر قايسىمىز ئۆز كۆڭلىمىزدە
بۇ باغاقنى تاشلىۋەتمەڭ ، چۈنكى باشقىلارغىمۇ بۇ نەزىرىمىزگە داخىل بولۇشقا سەپەرۋەر قىلىڭ. چۈنكى بۇ باغاقتا تۆھمەت ، خورلۇقلار

▪ "5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ تاقىلىشى

تىنچلىق بىلەن باشلانغان "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى نامايىشى" خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇلۇپ "قالايمىقانچىلىق" قا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن شۇ كۈنى كەچ ئۈرۈمچى ۋاقتى سائەت 8 يېرىملەردىن باشلاپ ئىنتېرنېت ۋە تېلېفون ئالاقىلىرى ئۈزۈۋېتىلدى.

نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر توربېكەتلىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاقىۋېتىلدى، ۋەقە يۈزبېرىپ بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاز ساندىكى بىرقىسىم ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ قايتا ئېچىلىشىغا يول قويۇلغاندىن باشقا كۆپ ساندىكى بولۇپمۇ جەمئىيەتكە تونۇلغان نوپۇزلۇق ئۇيغۇر توربېكەتلىرى پۈتۈنلەي تاقىۋېتىلدى،

بۇ ھەقتە باش شتابى پارىژدىكى چېگراسىز مۇخبىرلار تەشكىلاتى 2009- يىلى 29- ئۆكتەبىر مەخسۇس ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيا توردىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە 2009- يىلى 10- ئايغا قەدەر 85 % تىن ئارتۇق ئۇيغۇر توربېكەتلىرى خىتاي دائىرىلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق تاقاقلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان[37] .

خىتاينىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 2009- يىلى 27- سېنتەبىر يىغىن ئېچىپ ئىنتېرنېت ۋە تور ئۇچۇر ئالاقىلىرىنى تېخىمۇ قاتتىق چەكلەيدىغان يېڭى بىر بەلگىلىمە ماقۇللىدى[38] .

رەسىم 10: دۆلەتلەرنىڭ ئىنتېرنېتقا بولغان توسقۇنلۇقلىرى. مەنبە http://www.menassat.com دىن ئېلىندى.

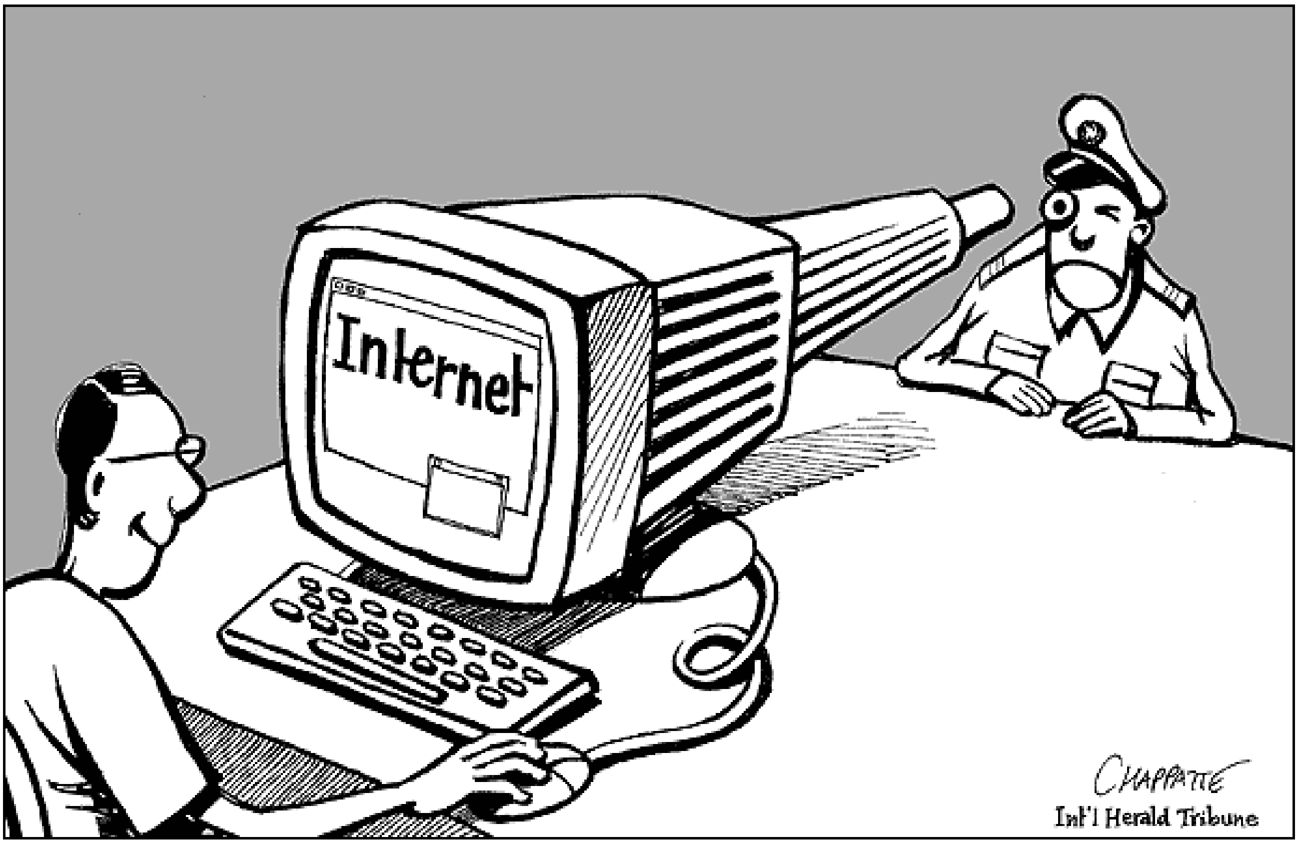

- **"5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن قولغا ئېلىنغان ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى، يازغۇچىلار، تەرجىمان ۋە مۇخبىرلار**

ختاي دائىرىلىرى ۋەقە يۈزبېرىپ ھازىرغىچە ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى رەسمى شەكىلدە خەلقئاراغا ئاشكارا ئېلان قىلغاندىن باشقا كوپ ساندىكى "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" گە باغلىنىپ قولغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى قاراڭغۇ ھالەتتە تۇرماقتا.

ئىشەنچلىك ئۇيغۇر مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە پەقەت دىيارىم، سالقىن ۋە شەبنەم قاتارلىق نوپۇزلۇق ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ مۇنبەر سەھىپىلىرىدە تىزىملىتىپ ماقالە يازىدىغان ئۇيغۇر توربەت يازارلىرىنىڭ ئاز دېگەندە

ھەر بىر توربېكەتتىن 100 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ ۋەقە يۈزبەرگەندىن كېيىن ساقچىلار تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە[39] .

تۆۋەندە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىنتېرنېت ۋە ئۇيغۇر توربېكەتلىرىگە باغلىنىپ قولغا ئېلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىلغان بىرقىسىم ئۇيغۇر توربېكەتلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى، يازغۇچىلار، تەرجىمان ۋە مۇخبىرلارنى تونۇشتۇرۇپ ئوتىمەن:

گۈلمىرە ئىمىن

گۈلمىرە ئىمىن سالقىن توربېكىتىنىڭ تورسەھىپە يازغۇچىسى. ئۈرۈمچى شەھەر تەڭرىتاغ رايونلۇق ھۆكۈمەت شەرقىي قوۋۋۇق (تيانشان دوڭمىن) ئىش باشقارمىسىنىڭ مەسئۇل خىزمەتچىسى. ئۇ 2000- يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەرجىمانلىق كەسپىنى پۈتتۈرگەن. گۈلمىرە ئىمىن 2010- يىلى 4- ئاينىڭ 1- كۈنى خىتاينىڭ ئۈرۈمچى ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن مۇددەتسىز تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

رەسىم 11: گۈلمىرە ئىمىن. سۈرەت خىتاي مەركىزى چچتۋ قانىلىدا بېرىلگەن "5- ئىيۇل قالايمىقانچىلىغىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە" ناملىق خەۋەردىن كۆچۈرۈپ ئېلىندى.

خىتاي CCTV تېلېۋىزىيىسىنىڭ[40] بەرگەن "5- ئىيۇل قالايمىقانچىلىغىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە" ناملىق خەۋەردە ئېيتىشىچە گۈلمىرە ۋەقەدىن بۇرۇن ئەھمەت تۇرسۇن يېتەكچىلىكىدىكى 6 كىشىدىن تەركىب تاپقان 5- ئىيۇل كۈنى ئۈرۈمچىدە نامايىش قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا مۇختەر، مەمەتجان ئابدۇللا، تۇرسۇن مۇھەممەت، گۈلنىسا مەمەتلەر بىلەن بىرلىكتە قاتناشقان.

” گۈلمىرەنىڭ سوتى ئېچىلغان ۋاقىتتا ئۇ سوتتا ئۆزىنىڭ ساقچىلارنىڭ يىغىۋېلىش ئورۇنلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان ۋاقىتتا بۇ تۇتۇپ تۇرۇش ئورنى ئادەملەر بىلەن لىق تولۇپ كەتكەنلىكى، ئۇ يەردە يۇيۇنۇش شارائىتلىرىنىڭ يوقلۇقى، ئۇنىڭغا ئۇسسۇزلىغى ئۈچۈن تۇزلۇق سۇ بېرىلگەنلىكى، ھاجەتخانىغا بېرىشقا يول قويمىغانلىقى، ئۇرۇلغانلىقى ۋە بۇ سەۋەبتىن بەدىنىدە قالغان جاراھەتلەرنىڭ داۋالاشسىز قالدۇرۇلغانلىقى قاتارلىق تەن جازاسىغا ۋە خورلىنىشقا ئۇچۇرغانلىقىنى ئېيتىشقا ئۇرۇنغان. ئەڭ ئاخىرىدا گۈلمىرە ئۆزىمۇ بىلمەيدىغان نېمە مەزمۇندا يېزىلغانلىقى نامەلۇم بىر ھۆججەتكە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر قىلىنغان[41] .“

دىلشات پەرھات

دىلشات پەرھات ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە كوپ نەتىجە قوشقان، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زور تەسىر قوزغىغان <diyarim.com> توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئۇ 2003- يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا دىيارىم توربېكىتىنى قۇرۇپ چىققان. دىلشات پەرھات ”5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى“ يۈزبېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا تۇتۇپ كېتىلگەن ۋە تاكى 2010 - يىلى ئۈرۈمچىدە يېپىق سوت ئېچىلىشقا قەدەر بولغان بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت مەخپىي تۇتۇپ تۇرۇپ سوراق قىلىنغان.[42]

رەسىم 12: دىلشات پەرھات. سۈرەت <diyarim.com> توربېكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

خىتاينىڭ ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى 2010- يىلى 7- ئايدا مەخپىي سوت ئېچىپ دىلشات پەرھاتنى 5- يىللىق تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان.[43]

غەيرەت نىياز

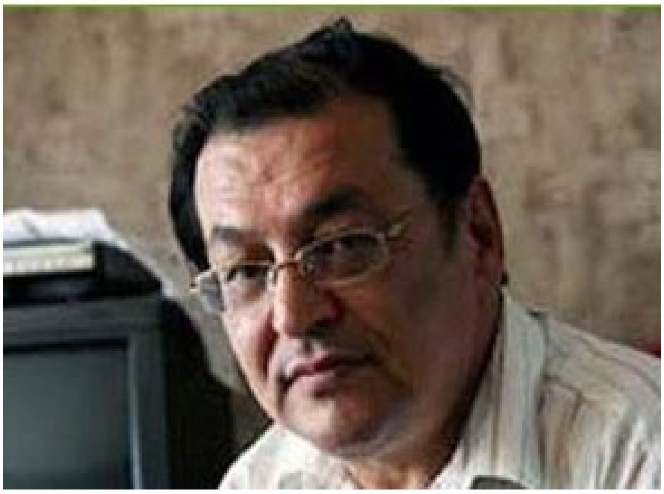

غەيرەت نىياز 2009- يىلى 1-ئۆكتەبىر "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى"گە باغلىنىپ قولغا ئېلىنىشتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتىنىڭ كەسپىي مۇخبىر، قوشۇمچە <Uyghur online> توربېكىتىنىڭ توربەت يازغۇچىسى ئىدى.[44] غەيرەت نىياز 1982- يىلى مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ خىتاي ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ خىتايدا تونۇلغان ژۇرنالىستلارنىڭ بىرى.

رەسىم 13: غەيرەت نىياز. سۈرەت <uyghurbiz.net> توربېكىتىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغان.

غەيرەت نىياز ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئىشخانا مۇدىرى، "قانۇن مەجمۇئەسى" ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتىنىڭ مۇخبىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن[45] .

ساقچىلار غەيرەت نىيازنىڭ قولغا ئېلىنىش سەۋەبى ھەققىدە ئائىلىسىدىكىلەرگە بىلدۈرۈشچە ئۇنىڭ " 5 - ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" ھەم "3 - سېنتەبىر خىتايلار نامايىشى" دا خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئۇرۇش ۋەقەسى ھەققىدە چەتئەل مۇخبىرلىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغانلىقى سەۋەب بولغان. خىتاي ئۈرۈمچى ئوتتۇرا سوتى 2010- يىلى 7-ئاينىڭ 23- كۈنى مەخپىي سوت ئېچىپ غەيرەت نىيازنى "دۆلەت بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزگەن" دېگەن جىنايەت بىلەن 15 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى.[46]

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" گە باغلىنىپ مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان خىتاي بېيجىڭ مەركىزى رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ مۇخبىرى، قوشۇمچە تەرجىمان ۋە سالقىن توربېكىتىنىڭ توربەت يازارى **مۇھەممەتجان ئابدۇللا**[47] ئەپەندىگە، 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان شەبنەم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى **نىجات ئازاد** ئەپەندىگە ۋە 3 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان سالقىن توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى **نۇرئەلى ئوبۇل**[48] ئەپەندىگە ؛

ھەم بۇ يەردە ئىسمى يېزىلمىغان ياكى ھازىرغىچە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۈرمىلەردە مەخپىي تۇتۇلۇپ تۇرۇلۇۋاتقان يۈزلىگەن ھەتتا مىڭلىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پىكىر ئەركىنلىكى، ھۆرلۈكى، ئىنسانىي ھەق-ھوقۇقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش بەدىلىگە تۈرمىلەردە ئازاب چېكىۋاتقان ئەركىنلىك جەڭچىلىرىگە، ئۇيغۇرنىڭ كۈرەشچان، سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىگە ئالاھىدە ھۆرمىتىمنى بىلدۈرىمەن. ئۇيغۇرنىڭ بۇ سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىنى پەخىرلىنىش بىلەن ياد ئېتىمەن ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىغا سەبرە تاقەت تىلەيمەن.

خۇلاسە

" ھەربىر ئىنسان تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن سۆزلەش ۋە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش، ھەرخىل نەشرىيات ۋاستىلىرىدە نەشر قىلدۇرۇش، ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەش ئەركىنلىكى توسقۇنلۇققا ئۇچرىماسلىقى كېرەك " .[49]

- "دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى" دىن

بۈگۈنكى دۇنيا تېخى "تېرور ئۇرۇشى" نىڭ ئىس - تۈتەكلىرى قالدۇرغان ئاچچىق ئىزلارنى يۈز-كۆزلىرىدىن تازىلاشقا ئۈلگۈرەلمەي تۇرۇۋاتقاندا دۇنيا يەنە "ئىقتىسادىي كرىزىس" پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ھەر تەرەپكە قاراپ پېتىراشقا باشلىدى.. مانا مۇشۇنداق ئاجايىباتلار بىلەن تاماملانغان بۇ 21-ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىنى تارىخ بېتىگە پۈتكەن قەلەمنىڭ سىياھلىرى قۇرۇماي تۇرۇپلا تۇيۇقسىزلا ئوتتۇرا شەرقنى ئوز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئەرەب دۇنياسىدا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك كۈرەشلىرىنىڭ يانغىنى لاۋۇلداپ يېنىشقا باشلىدى.

تۇنىسيە ۋە مىسىردەك دىكتاتور تۈزۈم ۋە دىكتاتورلارنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى خەلق كۈچىنىڭ، خەلق ئارزۇسىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلىكىنى، بىر دۆلەتتە خەلق ئىرادىسى ئەكس ئەتمىگەن ھەرقانداق بىر سىياسىي ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ھامان گۇمران بولىدىغانلىقىدەك بىر ھەقىقەتنى "ئىنسانىي ھەق-ھوقۇق" لارغا، دېموكراتىيىگە "زەمزەم سۈيى" گە تەشنا بولغاندەك ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ ھالىدىن كەتكەن ئۇيغۇر خەلقىگە ئاجايىپ قىممەتلىك بىر دەرسنى ئۆگەتتى. شۇنى قەتئىي قىلىپ ئېيتالايمىزكى مانا

بۇ دېموكراتىيە ۋە ئەركىن پىكىر ئەركىنلىكىنىڭ تۇنىسىيە ۋە مىسىر خەلقىگە بەرگەن شىپالىق ئىنقىلاب دورىسىدۇر .

مەن بۇ ماقالىنىڭ خۇلاسىسىنى يېزىپ ئولتۇرغان بۇ پەيتلەردە 18 كۈندىن بۇيان مىسىردا داۋام قىلىۋاتقان خەلقىنىڭ دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان شىددەتلىك نامايىشى ئاخىرى غەلىبە قازىنىپ30 يىل ھاكىمىيەت سۈرگەن مىسىرنىڭ دىكتاتورى مۇبارەكنى تەختتىن غۇلاتتى.. مەن ئىختىيارسىز ھاياجانلاندىم چۈنكى بۇ ھەم مېنىڭ خۇشاللىقىم ئىدى. نېمىشقا دېگەندە، سەۋەبى - "باشقىلارنىڭ قايغۇ ۋە خۇشاللىقىغا تەڭ شېرىك بولۇش" ئادەم ۋە ھاۋا ئانىمىزدىن بىز بەندىلەرگە قالغان ئەڭ ئاددىي بىر ئادىمىيلىك خۇسۇسىيەتتۇر .

بۈگۈن ئەنگلىيىلىك بىر دوستۇم بىلەن مىسىر ھەققىدە پاراڭلىشىپ قېلىپ ئۇ مەندىن مۇنداق بىر سوئالنى سورىدى: "ختاي ھۆكۈمىتى 1989- يىلىدىكى تيەنئەنمىن ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنى قانلىق باستۇردى، 2008- يىلى تىبەتتە بولغان نامايىشنى ۋە سىلەرنىڭ ۋەتىنىڭلار ئۈرۈمچىدە بولغان 2009- يىلىدىكى نارازىلىق نامايىشلارنىڭ ھەممىسىنى قورال كۈچى ئىشلىتىپ قانلىق باستۇردى، مەن شۇنىڭغا ھەيرانمەن، نېمىشقا مىسىر ئۆز خەلقىنى قانلىق باستۇرمىدى ئەمما ختاي ھۆكۈمىتى ھەر قېتىم نامايىش بولسا قانلىق باستۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرىدۇ؟ ."

بۇ دوستۇمغا بەرگەن جاۋابىم مۇنداق بولدى: "مەن راستتىن ئېيتسام سىزنىڭ بۇ سوئالىڭىز ئاددىي بىر سوئال ئەمەس. مېنىڭچە مىسىر بىلەن ختاي دۆلەتلىرىنى سېلىشتۇرساق بۇ يەردە ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان ۋە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى بار. ئوخشايدىغان تەرەپلىرى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھوقۇققا ئامراق. ئۆز خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن، ئىنسانى ھەقلىرىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن، ئۆز قانۇنلىرىنى توغرا ئىجرا قىلمىغان دىكتاتور تۈزۈمدىكى دۆلەتلەردۇر. ئوخشىمايدىغان تەرىپى بولسا ختاي دۆلتى ئۇيغۇر ۋە تىبەتلەرنىڭ زېمىنىنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋېلىپ ئۆزىنىڭ دۆلتىگە قوشۇۋالغان شۇڭا بۇ تارىخىي نۇقتىنى مۇنداق ئانالىز قىلساقمۇ بولىدۇ يەنى ئەگەردە 1967- يىلىدىكى مىسىر - ئىسرائىل ئۇرۇشىدا ئىسرائىلىيە ئۇرۇشتا يېڭىپ سىناي يېرىم ئارىلىنى بېسىۋالغان ئىدى ئەگەردە بۇ مەسىلىنى چۈشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن يەنە بىر ئېھتىماللىقنى پەرەز قىلىپ باقساق مەسىلەن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇشتا ئەگەر ئىسرائىل پۈتۈن مىسىرنى پەلەستىنگە ئوخشاش بېسىۋالغان بولسا، ئۇ چاغدا مىسىرلىقلارمۇ ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەردەك ئىسرائىلىيەنىڭ ئىشغال قىلغۇچى مۇستەملىكە ھاكىمىيىتىگە قارشى نامايىش قىلسا ختاي ھۆكۈمىتىدەك ئادەملەرنى ئېتىپ، نامايىشنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇشى مۇمكىن ئىدى" .

"قورال كۈچىگە تايىنىپ خەلقلەرنىڭ نارازىلىقىنى باستۇرۇش دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مۇستەملىكچى كۈچنىڭ ئوخشاش بولغان خاراكتېرىدۇر. دېمەكچى بولغىنىم خىتايدىكى مەسىلە تېيەنئەنمېن ۋەقەسىدىن باشقا ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى بۇ يەردىكى يەرلىك ئېتنىك مىللەتلەرنىڭ ئۆز ھوقۇقىنى، تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش، زېمىن ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىشتەك مىللىي مەسىلىدۇر. مىسىردا يۈز بەرگەن بۇ قېتىمقى مۇبارەك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش مەسىلىسى بولسا مىسىر خەلقىنىڭ ئۆز جەمئىيىتىنى قانداق قۇرۇش، مۇستەبىت تۈزۈمنى قانداق ئۆزگەرتىشتەك ئىچكى مەسىلىدۇر. بۇ يەردىكى نېگىزلىك پەرق ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ خىتايغا قارشى نارازىلىق ھەرىكەتلىرى مۇستەملىكە قىلىغۇچى دۆلەتكە كۆرسەتكەن نارازىلىق ھەرىكىتىدۇر. مىسىر ھۆكۈمىتى مىسىر خەلقى ئۈچۈن پەقەت بىر مۇستەبىت ھاكىمىيەت خالاس، يەنە كېلىپ مىسىردىكى بۇ ھەرىكەتتە مۇستەملىكە قىلىنغۇچى مىللەت بىلەن مۇستەملىكە قىلغۇچى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مۇناسىۋىتى شەكىللەنمىگەن. شۇڭا بۇ تەرەپتىن خىتاي مىسىردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ".

مىسىر خەلقىنىڭ 30 يىل ھۆكۈم سۈرگەن دىكتاتورنى ئاغدۇرالىشىدا نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدىغان مۇھىم بىر ئامىل خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ۋە ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ مىسىردىكى ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىغا باشتىن ئاياق يېقىندىن كۆزىتىپ تۇرۇشى، ھېسداشلىق قىلىشى ۋە مەدەت بېرىشىدۇر. ھەتتا مىسىردىكى نامايىش باشلانغان دەسلەپكى 5 كۈن داۋامىدا مۇبارەك ھوكۇمىتى مىسىرنىڭ خەلقئارا بىلەن بولغان ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنى قىسمەن ئۈزۈۋەتكەن بولسىمۇ ئەمما دەل بۇ ۋاقىتتا دۇنيا تورىنىڭ ئەڭ چوڭ كىگانتى بولغان Google دەك شىركەتلەرنىڭ مىسىر خەلقىنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى دېموكراتىيە تەلەپ قىلىش نامايىشىنى قوللاپ، نامايىشچىلارنىڭ دۇنيا بىلەن بولغان باغلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يېڭى تېخنىكا بىلەن تەمىنلىشىدۇر. يەنى Google شىركىتى مىسىردا ئىنتېرنېت چەكلەنگەن كۈنلەردە نامايىشچىلارنىڭ قوللىنىشى ئۈچۈن مەخسۇس تېلېفون نومۇرلىرى تارقىتىپ ئىنتېرنېتقا كىرەلمىگەن نامايىشچىلار بىرەر ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن بېكىتىلگەن تېلېفون نومۇرىغا تېلېفون قىلسا، تېلېفوندا سۆزلەشكەن مەزمۇنلارنى Google شىركىتى تېكىستكە ئايلاندۇرۇپ Tweeter ئىجتىمائىي ئالاقە تورىدە ئەينەن نەشر قىلىپ دۇنيا مەتبۇئاتلىرىغا ۋاقتىدا بىلدۇرۇپ تۇردى، مىسىردىكى نامايىش جەريانلىرىنى تەپسىلاتى بويىچە دۇنيادىكى ئاخبارات ئورۇنلىرى كەڭ-كۆلەمدە خەۋەر قىلدى جۈملىدىن دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ بىرى بولغان ئەنگلىيە BBC بۇ قېتىمقى مىسىر نامايىشىنى ئۇدا 18 كۈن تەخمىنەن كۈنىگە ئەڭ ئاز بولغاندا 5 سائەتتىن ئارتۇق خەۋەر بەردى.

دېمەك مىسىر دىكتاتورى مۇبارەك ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئامېرىكانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ، قويۇق بىر دوستانە مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كېلىۋاتقان دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن گەرچە مۇبارەك ئىنتېرنېت ۋە

تور ئالاقىلىرىنى قىسمەن چەكلىيەلىگەن بولسىمۇ ئەمما خەلقئارالىق تېلېفون لىنىيىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى ئەمما بۇ ئەھۋاللارنى "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" نى قانلىق باستۇرغان خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ دىكتاتور ھاكىمىيىتىگە سېلىشتۇرۇشقا پەقەتلا ماس كەلمەيدۇ.

خىتاي شەرقىي تۈركىستاندا (شىنجاڭ) ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنى ئۈزۈۋېتىش ئەمەس ھەتتا خەلقئارالىق تېلېفون ئالاقىلىرىنىمۇ يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۈزۈپ تاشلىدى ئەممە ناھايىتىمۇ ئېچىنارلىق يېرى شۇكى دۇنيا بۇ ئىشقا كوزىنى يۇمۇپ سۈكۈتتە تۇردى .

تولىمۇ ئەپسۇس مەن بۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان ۋاقتىمدا مىسىر خەلقىنىڭ نامايىشىنى قوللاپ كانىيى يېرىلىپ كېتىشكە ئاز قالغان دۇنيا جامائىتى (دۇنيا رەھبەرلىرى ۋە خەلقئارالىق ئاخبارات ۋاستىلىرى) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادالەت، ھەققانىيەت تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان 2009- يىلىدىكى "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى نامايىشى" گە مىسىر خەلقىگە كۆرسەتكەندەك بۇ قوللاشلارنىڭ 10،000 دە 1 نىمۇ ئۇيغۇرغا كۆرسەتمىدى .

بۇ يەردە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئېيتىشقا بولىدىغان بىر ئوخشاشلىق بار ئۇ بولسىمۇ يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادالەت تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى نامايىشى" بىلەن مىسىر خەلقىنىڭ دىكتاتور تۈزۈمنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە ئىنتېرنېت ۋە تور ئالاقىلىرىنىڭ ئوينىغان ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك رولىدۇر .

خىتاينىڭ ھازىر ئىقتىسادىي كۈچى ئۆتكەنكى 10 نەچچە يىللارغا سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە ئېشىپ تۈنۈگۈن ياپونىيەدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى BBC خەۋەر قىلدى (14 فېۋرال BBC خەۋىرى). خىتاي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدىن قالسىلا دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئىقتىسادىي كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ھاكىم مۇتلەق كونتروللۇقىدىكى خىتاي دۆلىتى دۇنيانىڭ ئوز كۈچىنى سىياسىي سەھنىلەرنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئېتىراپ قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ كەلدى ئەمما بۇ خىتاينىڭ ئوز دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي بولغان ئىنسان ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلماي كەلگەنلىكى ئۈچۈن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئەللىرىدە بولۇپ ئوتكەن نارازىلىق نامايىشلارنىڭ قاتتىق باستۇرۇلۇشى دۇنيانىڭ خىتايغا بولغان چۈشەنچىسىدە سەلبىي قاراشلارنى ئېلىپ كەلدى بولۇپمۇ بۇ خىل قاراشلار 2010 يىللىق نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى بولغان خىتاي ئۆكتىچى لىيۇ شىياۋبو نىڭ داۋاملىق تۈرمىگە قامىلىپ تۇرۇشى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلەندى .[50]

گەرچە خەلقئارالىق قانۇنىي پرىنسىپ جەھەتتىن ھازىرقى خىتاي دۆلىتى ”دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى“ گە ئىمزا قويغان دۆلەت دەپ قارىلىدۇ چۈنكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭەشى تەرىپىدىن 1948- يىلى 12- ئاينىڭ 10- كۈنى پارىژدا [51] تەستىقلانغان ”دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى“[52] گە ئەينى ۋاقىتتا خىتاي دۆلىتىگە ۋەكىل بولۇپ خىتاي مىللەتچى پارتىيىسىنىڭ (تەيۋەن گومىنداڭ) ۋەكىلى پەن-چۈن چۇاڭ ئەپەندى ئىمزا قويغان .[53] بۇنىڭدىن باشقا خىتاي دۆلىتى يەنە نۇرغۇنلىغان خەلقئارالىق ئەھدىنامىلەرگە ئىمزا قويغان بولۇپ بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ھەر تۈرلۈك ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان 1966- يىلى 12-ئاينىڭ 16-كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭەشى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ”خەلقئارالىق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى“ گە ئىمزا قويغان ۋە ئىجرا قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان دۆلەتتۇر.[54] ھالبۇكى خىتاي پۈتۈن دۇنيا تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىدىغان يۇقىرىقى خەلقئارالىق ئەڭ نېگىزلىك ئەھدىنامىلەرنىڭ ھېچ بىرىگە ئەمەل قىلغىنى يوق .

ئۇنداقتا نېگىزلىك بىزنىڭ ئۇيغۇر توربەتچىلىكىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى قانداق بولىدۇ؟ بۇ سوئالغا مېنىڭچە ھېچ بىر كىشى توغرا جاۋاب بېرەلمەسلىكى مۇمكىن چۈنكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن بىر خىتاي جەمئىيىتى داۋالغۇش، كېلەچىكى ئېنىق بولمىغان بىر يۆلىنىشتە توقۇنۇش ۋە زىددىيەتلەر ئىچىدە ھالسىرىماقتا .

شۇنى ھەر ۋاقىت نەزىرىمىزدىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەككى بىر دۆلەت بىر مىللەتنىڭ قوغدىنىش قورالى ۋە كۈچ قۇدرىتىدۇر. بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە مىللىي مەنپەئەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان مۇستەقىل بىر دۆلىتى بولمىسا ئۇنىڭ ھېچنېمىسى بولمايدۇ؛ ئەگەردە شۇ ياشىغان دۆلەتتە ئۆزىگە خاس پەرقلىق تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ئۆز تىل - يېزىقى بار بولغان تەقدىردىمۇ بۇ مەدەنىيەت ۋە تارىخ مىراسلىرىغا ساھىب چىقالمايدۇ ۋە ئۆزىگە تەۋە قىلىپ قوغداپ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا يەتكۈزەلمەيدۇ. بۇ يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىدا ئاللىقاچان ئىسپاتلىنىپ چىققان ئومۇمىي بىر يەكۈندۇر.

دېمەك خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزدە 2000- يىلىدىن باشلاپ ئاكتىپلىق يولغا قويۇۋاتقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىدا قوللىنىشىنى چەكلەيدىغان ئاتالمىش ”قوش تىللىق مائارىپ“ سىياسىتى دەل يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن مىللەت ۋە دۆلەت مۇناسىۋەتلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ مۇستەملىكە ئاستىدىكى مىللەتنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھىيلە - مىكىرلىرىنىڭ يېپىق شەكىلدە ئىپادىلىنىشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىدۇر.

بۇ بايانلىرىمىنىڭ ئىسپاتى قاتارىدا ھازىرقى مۇستەقىل ئىرېلاندىيە جۇمھۇرىيىتىنى ۋە بۈيۈك برىتانىيە ۋە ئىرېلاندىيە بىرلەشمە پادىشاھلىقىنى يەنى بۈيۈك برىتانىيەگە (ئەنگلىيەنىڭ رەسمىي دۆلەت ئاتىلىشى) تەۋە بولغان يۈكسەك ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ئەمما ئەنگلىيە ئىنگلىزلارنىڭ تارىختا قۇرغان"كۈن ئولتۇرماس ئىمپېرىيىسى" نىڭ تەخمىنەن 5 ئەسىرلىك مۇستەملىكىسى داۋامىدا ئاخىرى ئۆز ئانا تىللىرىنى تامامەن يوقىتىپ ياكى ئىنگلىز تىلىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ پۈتۈنلەي دېگەندەك ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئايلانغان شىمالىي ئىرېلاندىيە، ۋېلش، شوتلاندىيە قاتارلىق برىتانىيەنىڭ (ئەنگلىيە) ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.[55]

دېمەك ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ مىللىي مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرالمىغان بۇ مىللەتنىڭ ۋە بۇ مىللەت ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ھەر ساھەلەردىكى ھەرقانداق بىر تەرەققىياتى ياكى ئىنتىلىشلىرىنى ۋاقتى -سائىتى كەلگەندە خوجايىن - مۇستەملىكىچى مىللەتنىڭ دۆلەت سىياستى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ چۈنكى خىتاي دۆلىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر ئۆز قانۇنىنى تولۇق ۋە توغرا ئىجرا قىلغان دۆلەت ئەمەس. قىسقىسى خىتاي قانۇن دۆلىتى ئەمەس. بۇ نۇقتىنى "5- ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى" دىن كېيىن سان-ساناقسىز ئۇيغۇرلارنىڭ غايىب بۆلىشى ياكى قولغا ئېلىنىشى ۋە پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بىر يىلغا قەدەر ئۈزۈپ تاشلىشى ۋە ئۇيغۇر تورىبېكەتلىرىنى تاقىۋېتىشى ھەتتاكى ھازىرغا قەدەر تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەسلىكى قاتارلىق بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلەر يېتەرلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن جۇملىسى شۇكى بۇ ئېنىق جاۋابسىز قالغان سوئالىمىزغا توغرا جاۋاب تېپىشىمىز ئۈچۈن خىتاينىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى يېقىندىن كۆزىتىشىمىز ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى تېپىپ چىقىپ دۇنياغا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ دەرد-ئەلەملىرىنى كۈچلۈك ئاڭلىتىشىمىز زۆرۈردۇر.

ئىزاھاتلار:

[1]مەزكۇر ماقالە 2011- يىلى نويابىر كەمبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىچكى ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلىدا دوكتور رەيچېل ھارىرس بىلەن بىرلىكتە ”نەزىرگە تەكلىپ: ئۇيغۇر توربەتچىلىكىگە بىر نەزەر“ دېگەن نام بىلەن نەشردىن چىقتى:

'Invitation to a Mourning Ceremony': Perspectives on the Uyghur Internet. Authors: Rachel Harris & Aziz Isa. Published by Inner Asia Studies of Cambridge University. Inner Asia, Volume 13, Number 1, 2011 , pp. 27-49(23) Publisher: BRILL
http://www.ingentaconnect.com/content/brill/inas/2011/00000013/00000001/art00003

[2]ماقالىدا ئېلىپ بارىدىغان نېگىزلىك مۇلاھىزە شەرقىي تۈركىستان(شىنجاڭ) دىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىنتېرنېت قوللىنىشى، ئۇيغۇر توربەتچىلىك تەرەققىياتى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ يۈرگۈزۈۋاتقان ئىنتېرنېت ئۇچۇرغا ئالاقىلىرىنى تەقىبلەش سىياسەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللار 2009- يىلى يۈز بەرگەن ”5-ئىيۇل ئۈرۈمچى ۋەقەسى“ گە باغلىنىپ مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدىغىنى ئۈچۈن مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر توربېكەتلىرى مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنمىدى.ئاپتوردىن.

[3]Berners-Lee برىتانىيەلىك كومپيۇتېر ئالىمى ۋە ئىنژېنېر ئۇ 1955- يىلى 8- ياۋار ئەنگلىيەدە تۇغۇلغان

Berners-Lee was born in London, England, on 8 June 1955. he first web site built was at CERN, and was first put on line on 6 August 1991 http://en.wikipedia.org/wiki/Tim_Berners-Lee

[4]ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو ”ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى“ غا ئېلخەت ئارقىلىق 2003- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى يوللانغان. مەنبەسى:
http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[5]ئىنتېرنېت تور ئارخىپى- 1996- يىلىدىن ھازىرغا قەدەر پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا 150 مىلياردتىن ئارتۇق توربېكەتلەرنىڭ ئارخىپى ئىزدىيەلەيسىز .

Web Archive Browse through over 150 billion web pages archived from 1996 to a few months ago: http://www.archive.org/web/web.php

[6]بۇ توربېكەتنىڭ 2000-يىلى 7-ئاينىڭ 1- كۈندىكى دۇنيا ئىنتېرنېت تور ئارخىپىدىن كۆرۈنۈشى:
http://web.archive.org/web/20001018132112/makanim.com/uighur/indexuy.html

[7] ئۇيغۇرسوفت توربېكىتىنىڭ 2000- يىلدىكى دۇنيا توربېكەتلەر ئارخىپىدىكى كۆرۈنۈشى:
http://web.archive.org/web/20001010112105/www.uighursoft.com/

[8] ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسىغا ئېلخەت ئارقىلىق2003- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى يوللانغان. مەنبەسى http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[9] ئۇيغۇرلار ۋە ئىنتېرنېت. ئوغلان ئەھمەت تەرىپىدىن ياھوو "ئۇيغۇرلار خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى" غا ئېلخەت ئارقىلىق 2003- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى يوللانغان. مەنبەسى http://groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/3384

[10] سەبىيلەر توربېكىتى 2002- يىلى10- ئاينىڭ 4- كۈندىكى كۆرۈنۈشى:
http://web.archive.org/web/20020204091015/http://www.sabilar.org/

[11] شىنجاڭ تېلېۋىزىيە قانىلىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشى- "چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر" پروگراممىسىدا ئېلىپ بېرىلغان "ئۇيغۇر توربېكەتلىرى ھەققىدە سۆھبەت". بۇ پروگراممىدا ئۇيغۇر توربەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، نۆۋەتتىكى تەرەققىياتى ۋە قانداق قىلغاندا ئۇيغۇر توربېكەتلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا دىيارىم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات ۋە مەيىنشامال توربېكەتنىڭ قۇرغۇچىسى نۇرئەلى ئوبۇل بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەت:
http://www.youtube.com/watch?v=JQLcDD3NBH4

[12] پەن ئامېرىكا خەۋىرى: "5-ئىيۇل ۋەقەسى" دىن كېيىن 2009- يىلى ئاۋغۇستتا قولغا ئېلىنغان 3 ئۇيغۇر توربېكەت باشقۇرغۇچىسىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىندى. ئايرىم-ئايرىم ھالدا دىيارىم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھات 5 يىللىق، سالقىن توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نۇرئەلى 3 يىللىق ۋە شەبنەم توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى نىجات ئازاد 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. بۇ 3 ئۇيغۇر توربېكەتلىرى شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈنلەي تاقالدى:
http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[13] دىيارىم توربېكىتىنىڭ دۇنيا تور ئارخىپى (ۋەب ئارچىۋە) دا ساقلانغان 2003- يىلى10- ئاينىڭ 13- كۈندىكى كۆرۈنۈشى:
http://web.archive.org/web/20031013132315/http://www.diyarim.com/

[14] خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: ئۇيغۇر توربېكەت باشقۇرغۇچى تەن جازاسىغا ئۇچراش خەۋپى ئاستىدا!
UA: 262/09 Index: ASA 17/056/09 China Date: 30 September 2009. URGENT ACTION. Uighur Website editor at risk of torture: Dilixiati Paerhati :
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/056/2009/en/c4679695-04f7-49c5-a067-f33346e7458e/asa170562009en.html

[15] Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Ilham_Tohti

[16] BBC خەۋىرى: ختاي Youtube ۋىديو توربېكىتىنى تاقىۋەتتى

China 'blocks YouTube video site' : http://news.bbc.co.uk/1/hi/7961069.stm

[17] يېڭىساردا دېھقان بولماق تەس“ - يېڭىسار پەۋىلە 1-بۆلەك (جەمئىي 8 بۆلەك)
http://www.youtube.com/watch?v=wklYvnVXb78&NR=1
يېڭىسار دېھقانلىرىنىڭ ئاۋازى - ئەرزدار ھېكىم سېيىت بىلەن سۆھبەت:
http://www.rfa.org/uyghur/programmilar/insan_heqliri/erizdar-hekim-siyit-sohbet-01242009051100.html/story_main?encoding=latin

[18] خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئىنتېرنېتنىڭ چەكلىنىشى
Internet censorship in the People's Republic of China:
http://en.wikipedia.org/wiki/Internet_censorship_in_the_People's_Republic_of_China

[19] دۇنيا ئىنتېرنېت قوللانغۇچىلار ستاتىستىكىسى 30 ئىيۇن 2010.
World Internet User Statistics were updated for June 30, 2010:
http://www.internetworldstats.com/top20.htm

[20] "Proxy" مۇلازىمىتى ھەققىدە چۈشەنچە:
Proxy server: http://en.wikipedia.org/wiki/Proxy_server

[21] ئامېرىكا ھۆكۈمىتى يېڭى تېخنىكا ئارقىلىق خىتاينىڭ ئىنتېرنېت توسقۇنلۇقىنى بۆسۈپ ئۆتمەكچى
U.S. Government Slips Through China Internet Censors With New Technology:
Read more: http://www.foxnews.com/politics/2011/02/05/government-slips-china-internet-censors-new-technology/#ixzz1DNJo00SL

[22] Yahoo ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى: ئۇيغۇر خەت ئالاقە گۇرۇپپىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ يەتتە يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن(2000-يىلى 2 ئاينىڭ 16 كۈنى -2007 يىلى 2-ئاينىڭ 16 كۈنى:
http://dir.groups.yahoo.com/group/uygurlar/message/6131

[23] ئۇيغۇر كۈيى لوندوندا ياڭرىدى. بۇ خەۋەر دىيارىم تورىبېكىتىدە 2009-يىلى 2- ئاينىڭ 27- كۈنى بېرىلگەن. خەۋەر ھازىرغىچە جەمئىي 45،000 قېتىمدىن ئارتۇق كۆرۈلگەن. مەزكۇر خەۋەر دىيارىم تورىدىن سەھىپىمىزگە 2009-يىلى 5-ئاينىڭ 17- كۈنى كۆچۈرۈلدى:
http://www.uyghurensemble.co.uk/en-html/u-uyghur-kuyi-londonda.html; ياكى
http://www.uyghurensemble.co.uk

[24] قوشۇمچە- ئۇيغۇر سەنئىتى لوندون سەھنىلىرىدە:
http://www.uyghurensemble.co.uk/en-html/u-uyghur-ansambili2006.html

[25]ئۇيغۇر ئامېرىكا جەمئىيىتى گۇاڭدۇڭدىكى زاۋۇتتا يۈز بەرگەن ئۇيغۇر ئىشچىلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسىنى ئەيىبلەيدۇ

Uyghur workers at Guangdong factory: UAA condemns killing of
http://www.uhrp.org/articles/2353/1/UAA-condemns-killing-of-Uyghur-workers-at-Guangdong-factory-/index.html

[26]ئەنگلىيەدە چىقىدىغان "مۇھاپىزەتچىلەر" (Guardian) گېزىتىدە ۋە توربېكىتىدە بېرىلگەن خەۋەرگە قارالسۇن:
[...ئۆز ئىسمىنى بېرىشنى خالىمىغان بىر خەن (ختاي) نىڭ ماڭا ئېيتىشىچە – 'بۇ ھۆكۈمەت (ۋەقەدە) ئۆلگەنلەرنىڭ سانى توغرىسىدا يالغان ئېيتىۋاتىدۇ.' بۇ خەن (ختاي) ئاز دېگەندە 8 ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈشكە ياردەملەشكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلارنى تاكى ۋارقىرىغان ئاۋازى توختىغۇچە ئۇرغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پەرىزىچە بۇ ۋەقەدە ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ ئاز ساندىكى ختايلارنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا30 دىن ئارتۇق ئادەملەر ئۆلگەن. ئۇ خەن (ختاي) يەنە مۇنداق دەيدۇ "ھۆكۈمەتنىڭ خەۋەردە ئىككى ئۇيغۇر ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ شۇنداق ئاچچىقىم كەلدى. مەن ئۇلارنىڭ باشلىرىدىن قان چىپچىراپ چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تۇرسام، قاندىقسىغا ئۇلار ئۆلمىسۇن؟"] . ئەسلى ئېنگلىزچە خەۋەر:

"...the Han man – who gave no name – said the government was lying about the death toll. He claims he helped to kill seven or eight Uighurs, battering them until they stopped screaming. He thinks the death toll is more than 30, including a few Han. "When I see the news and they say only two people died, I am so angry. That must be wrong. How can they not be dead? I saw their heads bleeding." http://www.guardian.co.uk/world/2009/jul/10/china-riots-uighurs-han-urumqi

[27]ئۈرۈمچى 7.5 زوراۋانلىق ۋەقەسى

Ürümqi 7·5 Violent Incident: http://en.wikipedia.org/wiki/July_2009_%C3%9Cr%C3%BCmqi_riots

[28]ختايدا 6 ئاي ئىنتېرنېتنىڭ ئۈزۈۋېتىلىشى دۇنيا بويىچە كۆلىمى ئەڭ زور ۋە ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق بولغان ئىنتېرنېتنى چەكلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

"6 Months Without Internet in China Considered World's Largest, Longest Blackout":
http://cnsnews.com/news/article/60068

[29]نيۇ-يورك ۋاقتى گېزىتى: ئۇزاق ۋاقىت چەكلەنگەندىن كېيىن ئىنتېرنېت ختاينىڭ غەربىي شىمالىدا قايتا پەيدا بولدى. 14 ماي 2010- يىلى:

The New York Times: "After Long Ban, Western China Is Back Online" . May14, 2010
http://www.nytimes.com/2010/05/15/world/asia/15china.html

[30]"ئادالەت، ئادالەت"- 2009- يىلى ئىيۇل ختاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن نارازىلىق ھەرىكەتلەر، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:

China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China:
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a-f04e-49ee-9c8b-7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[31]ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆزىتىش:
Central Asian Survey online publication (30 March 2010). Introduction: Does the 2009 Urumchi violence mark a turning point?– by James A. Millward

[32]ئىنسان ھەقلىرىنى كۆزىتىش تەشكىلاتى- "بىز ھەتتا ئۇلارغا قاراشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدۇق":
Human Rights Watch -[We Are Afraid to Even Look for Them:
http://www.hrw.org/en/reports/2009/10/22/we-are-afraid-even-look-them

[33]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى: 5 - ئىيۇل ۋەقەسىنىڭ يەنە بىر يېڭى سىن خاتىرىسى ھەققىدە 2009- يىلى 12-ئاينىڭ11-كۈنى :
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/Urumqi-weqesi-vidiosi-12112009195356.html?encoding=latin

[34]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى. 2009- يىلى-7ئاينىڭ 14- كۈنى: 5 - ئىيۇل كېچىسىدىكى قىرغىنچىلىق:
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/5-iyul-qirghinchiliq-07142009220020.html/story_main?encoding=latin

[35]خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a-f04e-49ee-9c8b-7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[36]ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆزىتىش
Central Asian Survey online publication (30 March 2010). Introduction: Does the 2009 Urumchi violence mark a turning point?– by James A. Millward

[37]چېگراسىز مۇخبىرلار تەشكىلاتى 2009- يىلى 29- ئۆكتەبىر مەخسۇس ئۇيغۇر تورىبېكەتلىرىنىڭ ھازىرقى دۇنيا توردىكى ئەھۋالى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئەسلى مەنبە:
Reporters Without Borders has surveyed access to websites dedicated to the Uyghur community, including sites in the Uyghur language, in Mandarin and sometimes in English. These sites, operated by Uyghurs for Uyghurs, are for the most part inaccessible both to Internet users based in Xinjiang and those abroad. More than 85 per cent of the surveyed sites were blocked, censored or otherwise unreachable: http://en.rsf.org/china-survey-of-blocked-uyghur-websites-29-10-2009,34859

---

[38]"ئادالەت، ئادالەت"- 2009- يىلى ئىيۇل خىتاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن نارازىلىق ھەرىكەتلەر، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a-f04e-49ee-9c8b-7559c080ca93/asa170272010ug.pdf
30- بەتلەر

[39]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:
RFA news: Uyghur Web Moderators Get Life 2010-08-08: “ Salkin were arrested over July 5. We can estimate that if we add in the moderators of the other two major Uyghur websites, Diyarim and Shebnem, at least 300 Web moderators [must be] detained and jailed in the Uyghur region now." http://www.rfa.org/english/news/uyghur/sentence-08082010190802.html

[40]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:
RFA news: Uyghur Web Moderators Get Life 2010-08-08:
http://www.rfa.org/english/news/uyghur/sentence-08082010190802.html

[41]ئادالەت، ئادالەت"- 2009- يىلى ئىيۇل خىتاينىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن نارازىلىق ھەرىكەتلەر. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى:
China: "Justice, justice": The July 2009 protests in Xinjiang, China
http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA17/027/2010/en/6d1f0a1a-f04e-49ee-9c8b-7559c080ca93/asa170272010ug.pdf

[42]ئامېرىكا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ چاقىرىقى:
PEN American Center: “Appeal : Gheyret Niyaz, Dilshat Perhat, Nureli, and Nijat Azat” August11, 2010 http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[43]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: دىيارىم' تورىنىڭ قۇرغۇچىسى دىلشات پەرھاتنىڭ سوتلىنىش ئەھۋالى:
2010-09 - http://www.rfa.org/uyghur/programmilar/insan_heqliri/diyarim-dilshat-perhat-09152010192217.html?encoding=latin

[44]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى:
1/11/2009 - http://www.rfa.org/english/news/uyghur/journalist-11012010101314.html

[45]ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت دائىرىلىرى غەيرەت نىيازنى سوتلىماقچى:
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/gheyret-niyaz-07192010224429.html/story_main?encoding=latin

[46] ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى خەۋىرى: غەيرەت نىياز ئۆستىدىن يېپىق سوت ئېچىلدى:
http://www.rfa.org/uyghur/xewerler/tepsili_xewer/gheyret-niyaz-07232010193117.html?encoding=latin - 2010-07-23

[47] ئۇيغۇر ژۇرنالىستقا مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلدى:
Uyghur Journalist Handed Life term http://www.uyghurpen.org/news-id11.html

[48] ئامېرىكا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ چاقىرىقى:
:PEN American Apeal: Gheyret Niyaz, Dilshat Perhat, Nureli, and Nijatzat
http://www.pen.org/viewmedia.php/prmMID/5236/prmID/1610

[49] خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى : http://www.uyghurpen.org/uyghurche.html ياكى http://www.uyghurpen.org. ئۇيغۇرچە: ”دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى:”
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uig.pdf

[50] 2010- يىللىق نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى خىتاي ئۆكتىچى لىۇشياۋبو :
http://en.wikipedia.org/wiki/Liu_Xiaobo

[51] "دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى":
– The Universal Declaration of Human Rights was presented to the United Nations General Assembly at the Palais de Chaillot in Paris, and was adopted on the 10th of December 1948 by 48 Member States: http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml

[52] دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى“ ئۇيغۇرچە:
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uig.pdf

[53] "دۇنيا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى" غا ئىمزا قويغان دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى:
Eleanor Roosevelt (United States of America), René Cassin (France), Charles Malik (Lebanon), Peng Chun Chang (China), Hernan Santa Cruz (Chile), Alexandre Bogomolov/Alexei Pavlov (Soviet Union), Lord Dukeston/Geoffrey Wilson (United Kingdom) William Hodgson (Australia) and John Humphrey (Canada). See: http://www.un.org/rights/50/game.htm#2 ;
http://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights

---

[54] خەلقئارالىق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى:
International Covenant on Civil and Political Rights:
http://en.wikipedia.org/wiki/International_Covenant_on_Civil_and_Political_Rights

[55] ئىرېلاندىيە تىلى برىتانىيەنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا 17- ئەسىردىن باشلاپ ئاجىزلاشقا قاراپ يۈزلەندى:
Irish language began to decline under British rule after the seventeenth century:
http://en.wikipedia.org/wiki/Irish_language. http://en.wikipedia.org/wiki/Scottish_Gaelic

بۇ ماقالىنىڭ تورىبەتكە قويۇلغان نۇسخىسىنى تۆۋەندىكى ئۇلىنىشلاردىن كۆرەلەيسىز:

www.uyghurpen.org/uy/Uyghur-torbetchilikige-nezer.html
www.uyghurpen.org/uy/Uyghur-torbetchilikige-nezer.pdf